

Γιάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

«Φυσικά τέχνα» στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Αρχειακές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις
ενός κοινωνικού φαινομένου*

Η συστηματική μελέτη τα τελευταία χρόνια των κρατικών αρχείων του Βασιλείου της Κρήτης και των νοταριακών πρωτοκόλλων του βενετοκρατούμενου Χάνδακα, τα οποία και φυλάσσονται στα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας¹, οδήγησε στη δημοσίευση ενός σημαντικού μέρους του δουκικού αρχείου (αρχειακή σειρά Duca di Candia)² και κάποιων από τα

* Η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε σε μια πρώτη μορφή στην ΣΤ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, που διοργανώθηκε στην Κομοτηνή στις 24-25 Οκτωβρίου του 2003, από τη Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.

1. Η διάσωση του Αρχείου της Δουκικής Καγκελαρίας του Χάνδακα επιτεύχθηκε με τη συνθήκη της 16^{ης} Σεπτεμβρίου του 1669, με την οποία και παραδόθηκε η πόλη στους Τούρκους. Το αρχείο μαζί με άλλα κειμήλια μεταφέρθηκε στην Βενετία, και ύστερα από πολλές περιπέτειες και σημαντικές απώλειες, εναποτέθηκε στα Κρατικά Αρχεία της πόλης όπου φυλάσσεται μέχρι σήμερα. Εκτός από τα διοικητικά και δικαστικά αρχεία του Βασιλείου, στην ενότητα περιλαμβάνονται και τα κατάστιχα τριακοσίων περίπου νοταρίων, τα οποία καλύπτουν μεν όλη την περίοδο της κυριαρχίας της Γαληνοτάτης στο νησί, προέρχονται όμως στη συντριπτική τους πλειοψηφία μόνο από το διαμέρισμα του Χάνδακα, μια που τα αντίστοιχα αρχεία των άλλων πόλεων δεν σώθηκαν εξαιτίας των αιφνιδιαστικών συνθηκών κάτω από τις οποίες κατελήφθησαν από τους Τούρκους. Για το ιστορικό της διάσωσης του Αρχείου και την εσωτερική του οργάνωση βλ. ενδεικτ. Β. Cecchetti (εκδ.), *Archivio di Stato in Venezia, Statistica degli atti custoditi nella Sezione Notarile*, Venezia 1886· Maria-Francesca Tiepolo, «Note sul riordino degli archivi del Duca di Candia e dei notai di Candia nell' Archivio di Stato di Venezia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 88-100· Ε. Μοάτσος, «Ανέκδοτος κατάλογος νοταρίων της Κρήτης», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 298-309· Maria Francesca Tiepolo (επιμ.), *Archivio di Stato di Venezia, Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani* 4 (1994), σσ. 1069-1070.

2. Βλ. σχετ. Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής Duca di Candia, Bandi)· Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976 (στο εξής Santschi,

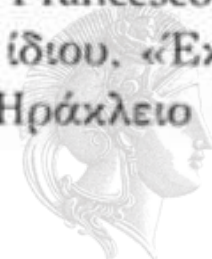
συμβολαιογραφικά πρωτόκολλα (αρχειακή σειρά *Notai di Candia*)³. Αυτά σε συνδυασμό με ένα μεγάλο αριθμό μεμονωμένων πράξεων, που έχει εκδοθεί στα πλαίσια μικρότερων μελετών και μονογραφιών⁴, καθώς και άλλων πηγών, ποικίλης αρχειακής προέλευσης⁵, επιτρέπουν πλέον την σε

Sentenze Civili – Memoriali)· F. Thiriet (εκδ.), *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360, 1401-1405)*, Venezia 1978 (στο εξής *Duca di Candia, Ducali*)· Z. Τσιρπανλής, *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548)*, Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και εκκλησίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ιωάννινα 1985 (στο εξής *Catasticum Ecclesiarum*).

3. Βλ. σχετ. A. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta : I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942 (στο εξής *Pietro Scardon*)· R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, Notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950 (στο εξής *Benvenuto de Brixano*)· M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.), *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960 (στο εξής *Leonardo Marcello*)· Antonino Lombardo, *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352 – 1357)*, Venezia 1968 (στο εξής *Zaccaria de Freddo*)· W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), σσ. 5-90 (στο εξής *Αντώνιος Γιαλέας*)· S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizolo Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978· του ίδιου, *Pietro Pizolo Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985 (στο εξής *Pietro Pizolo I-II*)· W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987 (στο εξής *Μανόλης Βαρούχας*)· Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο εξής *Ιωάννης Ολόκαλος*)· Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, *Grecolatinas Nostra*, Πηγές 1, Βενετία 1999 (στο εξής *Franciscus de Cruce*)· A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella : Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000 (στο εξής *Angelo de Cartura – Donato Fontanella*)· Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003 (στο εξής *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*). Επίσης από τον Γ. Γρυντάκη έχουν εκδοθεί τα κατάστιχα τεσσάρων νοταρίων του Ρεθύμνου, τα οποία όμως δυστυχώς δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστούν και να μελετηθούν. Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς παρατίθενται εδώ οι αντίστοιχες παραπομπές. Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Α. Βλαστού, Ρούστικα 1599 – 1614*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990· του ίδιου (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994.

4. Αξίζουν αναφοράς τα: Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), σσ. 1-288· Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538 – 1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), τ. II, σσ. 228-308· του ίδιου, «Κρητικά Συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), σσ. 111-145.

5. Βλ. σχετ. Σ. Σπανάκης, «Εκθεση του Zuane Mocenigo (1589)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. I, Ηράκλειο 1940· του ίδιου, «Εκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950· του ίδιου, «Εκθεση του Filippo Pasqualigo (1594)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. III, Ηράκλειο 1953· του

ικανοποιητικό βαθμό σκιαγράφηση πολλών από τις επιμέρους εκφάνσεις της βενετοκρητικής κοινωνίας. Με βάση τις παραπάνω πηγές μπορεί να δοθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του κοινωνικού, οικονομικού και δικαιοτικού ορίζοντα του ιδιαίτερου αυτού κόσμου, ο οποίος παρότι βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, δεν παύει να μνημονεύει πεισματικά στις κτητορικές επιγραφές των εκκλησιών του τους αυτοκράτορες που βασιλεύουν στην Κωνσταντινούπολη⁶.

Αφορμή για την παρούσα μελέτη στάθηκε η πρόσφατη έκδοση μιας ενότητας 800 περίπου διαθηκών, οι οποίες προέρχονται από τα κατάστιχα διαφορετικών νοταρίων και καλύπτουν χρονολογικά όλο το 14^ο αιώνα⁷. Η διαπίστωση, μέσα σε αυτό το υλικό, της συχνής αναφοράς σε νόθα τέκνα, αποτέλεσε το έναυσμα για την επέκταση της έρευνας και στις υπόλοιπες εκδεδομένες πηγές. Με τον τρόπο αυτό αποδελτιώθηκε ένα σύνολο από 200 περίπου μαρτυρίες, οι οποίες αναφέρονται σε φυσικά παιδιά, που είτε δικαιοπρακτούν είτε καταλείπονται ως κληρονόμοι ή κληροδόχοι σε διατάξεις τελευταίας βουλήσεως και καλύπτουν όλη την περίοδο της βενετικής κατοχής⁸.

Ιδιαίτερη βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο θεσμό (η λέξη χρησιμοποιείται με αρκετή επιφύλαξη) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη δεν υπάρχει. Αρκετοί ερευνητές έχουν βέβαια αναφερθεί στα φυσικά τέκνα, όμως

ιδίου, «Εκθεση του Benedetto Moro (1602)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV, Ηράκλειο 1958· του ίδιου, «Εκθεση του Francesco Basilicata (1630)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο 1969 (στο εξής Σπανάκης I-V)· του ίδιου, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Iseppo Civran του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σσ. 365-458 (στο εξής Σπανάκης, Iseppo Cirvan)· του ίδιου, «Εκθεση των Antonio Priuli και Antonio Barbaro (1667)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. VI, Ηράκλειο 1976 (στο εξής Σπανάκης VI).

6. Βλέπε ενδεικτικά τις κτητορικές επιγραφές : στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη κοντά στην Ι. Μ. Σπηλιώτισσας (1291 – Ανδρόνικος Β' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, τ. IV, Venezia 1932-1940, σ. 510· Μ. Μπορμπουδάκης, «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη Βενετοκρατία», *Κρήτη : Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 40, 47-48, 57, 69, 71· στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου στον Κουδουμά Μεσαράς (1360 – Ιωάννης ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σσ. 568-569· στην εκκλησία της Παναγίας στα Σκουλούφια Μυλοποτάμου (1407 – Μανουήλ Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 480· στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Έμπαρο Πεδιάδος (α' μισό του 15ου αιώνα – Ιωάννης Η' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 516· στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου στο Αβδού Πεδιάδος (1445 – Ιωάννης Η' ο Παλαιολόγος). Βλ. σχετ. Gerola, ό.π., σ. 513· Μπορμπουδάκης, ό.π., σ. 256.

7. Βλ. σχετ. Sally McKee (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, τ. I-III (στο εξής McKee 1998).

8. Στο παραπάνω σύνολο περιλαμβάνονται και μερικές αδημοσίευτες πράξεις που οφείλονται σε προσωπικές έρευνες και συγκεντρώθηκαν σε ανύποπτο χρόνο.

αυτό συνήθως γίνεται παρεμπιπτόντως στα πλαίσια ευρύτερων μελετών, που αναφέρονται είτε στις γυναίκες και στα παιδιά είτε σε κάποια ιδρύματα, που από ένα χρονικό σημείο και ύστερα οργανώνονται για την αντιμετώπιση παρόμοιων περιστατικών.

Βέβαια το φαινόμενο φαίνεται να υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένο στις μεσαιωνικές και αναγεννησιακές κοινωνίες⁹. Χωρίς να είναι δυνατό να μελετηθεί με ακριβή στατιστικά στοιχεία, από την αφθονία των αναφορών στις πηγές προκύπτει, ότι δεν είναι λίγες οι οικογένειες που περιελάμβαναν στους κόλπους τους και αρκετά νόθα. Οι περιορισμένες και αναποτελεσματικές γνώσεις στο τομέα της αντισύλληψης, αλλά και η επικινδυνότητα των εκτρώσεων για τη σωματική και την ψυχική υγεία των ανθρώπων, φαίνεται ότι οδηγούσαν στη γέννηση πολλών παιδιών έξω από τα νόμιμα δεσμά του γάμου. Η τύχη των παράνομων αυτών καρπών κρινόταν αποκλειστικά και μόνο από την κοινωνική τάξη των πατέρων τους. Στους κύκλους της αριστοκρατίας αποτελούν φαινόμενο συνηθισμένο και σε μεγάλο βαθμό αποδεκτό. Τα φυσικά τέκνα των παπών και των μεγάλων οίκων της Ιταλίας συνάπτουν αξιόλογους γάμους και καταλαμβάνουν σημαντικές θέσεις, χωρίς το στίγμα της παρανομίας να αποτελεί ιδιαίτερο κώλυμα. Στη θρυλική Φλωρεντία της Αναγέννησης τα νόθα παιδιά των Μεδίκων φτάνουν ακόμη και στο ύπατο αξίωμα του Μεγάλου Δούκα¹⁰. Αλλά και στην ίδια τη Γαληνοτάτη παρατηρούνται ανάλογα “κρούσματα” ανάμεσα όχι μόνο στους Βενετούς, αλλά και στα μέλη της ελληνικής αδελφότητας. Έτσι στα μέσα του 16^{ου} αιώνα το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναγκάζεται να επέμβει. Με σύσταση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Β' (1547), ο εφημέριος του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων καλείται να αφορίσει τα μέλη της κοινότητας που ενώ είναι παντρεμένοι συντηρούν και άλλες γυναίκες¹¹.

Φυσικά αυτό που είναι επιτρεπόμενο στους οίκους των ευγενών και στους κύκλους των πλούσιων αστών, στα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα είναι κατακριτέο. Οι παράνομοι καρποί στις κατώτερες αστικές μάζες ή στις τάξεις των χωρικών εκτίθενται συνήθως σε δημόσιους χώρους ή πα-

9. Βλ. ενδεικτ. Gabriella Airaldi, «... bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos ...», *Studi e Documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355· J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 395· D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, Αθήνα 2000, σ. 611.

10. Ο λόγος για τον Αλέξανδρο, Δούκα της Φλωρεντίας από το 1511-1537, νόθο γιο του Ιουλίου των Μεδίκων, του μετέπειτα δηλαδή πάπα Clemente VII (1523-1534).

11. Μ. Μανούσακας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την ορθόδοξον Ελληνικήν αδελφότητα*, Βενετία 1968, σσ. 3-5.

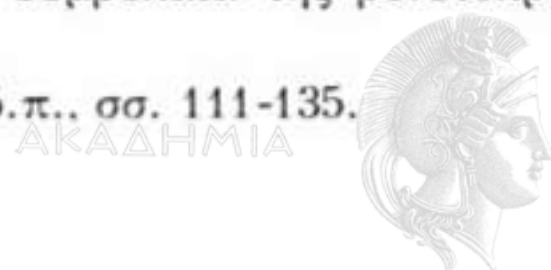
ραδίδονται –στην καλύτερη περίπτωση– σε κάποιο από τα ειδικά ιδρύματα που λειτουργούν γι' αυτό το σκοπό, καλύπτοντας τόσο τις περιπτώσεις των νόθων όσο και αυτές των παιδιών χωρίς οικογένεια. Ένας μακρύς κατάλογος τέτοιων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων είναι δυνατό να αναφερθεί, ξεκινώντας από τα τέλη του 8^{ου} αιώνα, όταν στο Μιλάνο θα ιδρυθεί ένα από τα πρώτα ορφανοτροφεία της Δύσης και καταλήγοντας στο Ospedale degli Innocenti στην Φλωρεντία, του οποίου η οργάνωση το 14^ο αιώνα θα αποτελέσει το πρότυπο για τα αντίστοιχα ιδρύματα των υπόλοιπων ιταλικών κρατών¹². Αλλά και στην ίδια την Βενετία φαίνεται να λειτούργησαν από πολύ νωρίς παρόμοια ιδρύματα με διαφορετικό κάθε φορά νομικό καθεστώς και πλαίσιο λειτουργίας. Το πιο σημαντικό από αυτά ήταν το Hospitale della Pietà, που είχε ιδρύσει το 13^ο αιώνα στην ενορία του San Giovanni in Bragora ο φραγκισκανός Πέτρος της Ασίζης. Το ίδρυμα πήρε το όνομα του από την κραυγή Pietà (= έλεος), που ο συγκεκριμένος μοναχός συνήθιζε να φωνάζει περιφερόμενος στους δρόμους της Βενετίας, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να προσελκύσει εισφορές για τη συντήρηση των παιδιών που είχε στην προστασία του. Από την Βενετία ο θεσμός θα μεταφερθεί και σε άλλα σημεία της επικράτειας της Γαληνοτάτης, με καλύτερο παράδειγμα τον Χάνδακα, όπου από το 14^ο αιώνα λειτούργησε το «Hospedal delle povere creature della Pietà», το οποίο και έδρευε στη γυναικεία μονή της Santa Chiara στην ενορία της Παναγίας των Αγγέλων στο βούργο της πόλης. Η λειτουργία του ιδρύματος προκύπτει ότι συνεχίστηκε μέχρι και την κατάληψη της Κρήτης από τους Τούρκους, χρηματοδοτούμενο όχι μόνο από εκκλησιαστικές προσόδους, αλλά και από κρατικής προέλευσης έσοδα¹³, ενδεικτικό της σημασίας που απέδιδε η ίδια η πολιτεία στην ομαλή λειτουργία ενός τέτοιου θεσμού¹⁴.

Σε κάθε περίπτωση παρόμοιες καταστάσεις, ακόμη και στη μικρή επαρχιακή πόλη του βενετοκρατούμενου Χάνδακα, παρέμεναν στο περι-

12. Βλ. σχετ. P. Gavitt, *Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, The University of Michigan Press, U.S.A. 1990· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 111.

13. Η διοίκηση παραχωρούσε κατά καιρούς στη μονή το δικαίωμα είσπραξης ποικίλων χρηματικών προστίμων που επέβαλλε το δημόσιο για διάφορες κατηγορίες παραβάσεων βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σσ. 130-132. Με την ίδια λογική και οι ιδιώτες μπορούσαν να συνομολογήσουν ποινικές ρήτρες, οι οποίες, σε περίπτωση παράβασης των όρων της σύμβασης κατέπιπταν υπέρ του ταμείου του συγκεκριμένου ασύλου, βλ. σχετ. Ι. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της βενετοκρατίας», *Ραδάμανθς* 1 (Άνοιξη 2003), σ. 19.

14. Για το ίδρυμα της Pietà βλ. σχετ. Παπαδία-Λάλα, *ό.π.*, σσ. 111-135.

θώριο της κοινωνικής ζωής και αφορούσαν, όπως και αλλού, τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Αντίθετα οι μαρτυρίες που έχουν συγκεντρωθεί στην παρούσα μελέτη, δίνουν μια διαφορετική, πιο αισιόδοξη θα έλεγε κανείς εικόνα.

Για λόγους καθαρά μεθοδολογικούς, αλλά και για την καλύτερη κατανόηση του θεσμού, τα συμπεράσματα υποστηρίζονται πάντοτε από τις αντίστοιχες αρχειακές μαρτυρίες, ενώ το όλο υλικό έχει οργανωθεί σε μικρότερες υποενότητες.

1. Ορολογία

Ο όρος νόθο τέκνο χαρακτηρίζει το παιδί εκείνο που δεν έχει γεννηθεί στα πλαίσια ενός νόμιμου γάμου, αλλά προέρχεται από παράνομη σχέση των γονέων του. Το ρωμαϊκό δίκαιο διέκρινε τα παιδιά που προέρχονταν από μονιμότερες σχέσεις (παλλακεία - *concupinatus*¹⁵), θεωρώντας ότι ανήκαν στην ιδιαίτερη κατηγορία των φυσικών τέκνων (*fili naturales*). Στα συγκεκριμένα παιδιά ο νόμος αναγνώριζε περισσότερα δικαιώματα φτάνοντας μάλιστα, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να τα καθιστά και εξ αδιαθέτου κληρονόμους¹⁶. Μετά την οριστική επιβολή της ιερολογίας ως συστατικού τύπου του γάμου, παρόμοιες διακρίσεις στα δικαίικά όρια της ανατολικής αυτοκρατορίας ατόνησαν, χωρίς όμως και να εξαλειφθούν εντελώς¹⁷.

Ο βενετικός νόμος αντίθετα απέκλειε ρητά τα φυσικά παιδιά και τις μητέρες τους από την εξ αδιαθέτου διαδοχή του πατέρα¹⁸. Η μόνη ανάμνηση από το ρωμαϊκό νομικό πλαίσιο είναι η χρήση –κυρίως στη γλώσσα των συμβολαίων– του όρου «*naturale*»¹⁹, ο οποίος όμως πλέον υποδη-

15. Για την παλλακεία στη ρωμαϊκή και στην πρώιμη βυζαντινή εποχή βλ. σχετ. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. II, Αθήνα 1963, σ. 1277· Ε. Καραμπελιάς, *Γάμος και παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές προεκτάσεις*, Αθήνα – Κομοτηνή 1988· Α. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), σ. 225· F. del Giudice - S. Beltrani, *Dizionario Giuridico*, Napoli 1993: “*Legitimatio*”, “*Liberi Naturales*”, “*Concupinatus*”.

16. CTh.4.6.6. = C.5.27.2. [έτ. 405]· N.89 κεφ.12 [έτ.539] = B.32.2.1. [εκδ. Tift.-Tr.] = SBM K 15.2. = Αρμ.5.8.66.

17. Βλ. σχετ. Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. II, *Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σσ. 129-131.

18. Βλ. σχετ. Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889, σ. 37.

19. «... Manifestum facio ego Iohanninus Symeon, filius naturalis quondam Iohannis Symeon, habitator in Candida ...», 22/2/1279, Leonardo Marcello, σ. 22, αριθμ. 46· «... Idcirco ego Petrus Mudacio dictus Parlatus ... Item dimitto iperpera quinquanginta

λώνει όλες τις κατηγορίες νόθων τέκνων, ανεξάρτητα από τη διάρκεια των σχέσεων των γονέων τους. Στις ελληνόφωνες νοταριακές πράξεις ο όρος είτε μεταφράζεται επακριβώς, οπότε γίνεται λόγος για «κατά φύσιν τέκνον»²⁰, είτε μεταγράφεται η λέξη με ελληνικούς χαρακτήρες²¹. Σε μια πιο ύστερη περίοδο, όταν τα λατινικά έχουν αντικατασταθεί από τα ιταλικά²² και στα κείμενα παρουσιάζονται πολλές διαλλεκτικές λέξεις, κάνει την εμφάνιση του ο όρος *bastardo*²³, λέξη η οποία μεταφέρεται αυτούσια και στα ελληνικά συμβόλαια της ίδιας εποχής²⁴. Τέλος στα πλαίσια μια επιτηδευμένης “λογιότητας” ήδη από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα εμφανίζεται στις ελληνόφωνες πράξεις η λέξη “νόθος”²⁵.

Matheo, filio meo naturali ...», 21/3/1325. not. Andrea de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23.

20. Έδεκί ό μισερ Γαλιάτζος Βαρούχας Μακριμάλλις, υιός κατα φύσι τοῦ ποταί μισερ-Τζόρτζι, με δύναμιν έτουνοῦ τοῦ φανεροῦ ινστρουμέντου δίδι καί κοτζενδέρι είς άλαξίαν αἰωνίως τοῦ μισέρ Μανόλι Βαρούχα, τοῦ αδελφοῦ του, τι πάρτεν του...», 20/9/1599, Μανόλης Βαρούχας, σσ. 76-77, αριθμ. 56.

21. «... Μαρτυρες ... καί μισερ Μανολάς Βαρούχας Μακριμάλλις, νατουράλες του ποταί μισερ Τζόρτζι ...», 12/2/1598, Μανόλης Βαρούχας, σ. 34, αριθμ. 13· «... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa (ego Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro), igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino ...», 8/7/1646, Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιάκωβου Cornaro», *Λοιβή εις Μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειον 1994, σσ. 168-171.

22. Η αντικατάσταση αυτή έγινε στην Βενετία τον Ιανουάριο του 1535. Στην Κρήτη δεν είναι γνωστό πότε εισήχθησαν τα ιταλικά ως επίσημη γλώσσα της διοίκησης, αλλά δεν φαίνεται να απέχει ιδιαίτερα από την παραπάνω ημερομηνία. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες Νοτάριοι και Διαθήκες (1586-1646)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σ. 239, σημ. 3.

23. «Ο Manuel Coliva habitator casale Tartaro θεραπεύτηκε από ένα κτύπημα που του προκάλεσε ο Nicolaus Tedaldo bastardus ...», 11/6/1370, Santschi, Memoriali, σ. 158, αριθμ. 493· «... che lo condussero in priggione insieme con un suo figliuolo bastardo ...», 1629, Σπανάκης II, σ. 105.

24. «... έγώ Άνδρέας Κορνάρος τοῦ ποτε εύγενῆ ἄρχο μισέρ Φραντζέσκο ... ακόμη αφήνω τῶν δύο μου μπασταρδιῶν τοῦ Μάρκο καί Σιπιό ...», 18/1/1583, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 127-130, αριθμ. β L XI· «... ό μισερ Μανολάς Βαρούχας Μακριμάλλις, μπαστάρδος τοῦ ποταί μισερ Τζόρτζι ...», 28/12/1597, Μανόλης Βαρούχας, σ. 33, αριθμ. 12· «... Θελοντας εγώ ι Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο ... Ακομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργηνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο ... και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο ...», 17/3/1616, Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα 16* (1979), σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

25. «... κάγώ Μιχαήλ Τζουλίας Ντατσηρίγος, κόμης τοῦ ποτε κῦρ Ἰωάννου, οἰκῶν ἐν Χάνδακι Κρήτης ... Ἔτι αφήμι τῷ υἱῷ μου τῷ νόθῳ, λεγομένῳ Τζόρτζη ...», 20/4/1517, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 82-84, διαθ. 48.

Οι προσδιορισμοί αυτοί χρησιμοποιούνται για τους συγκεκριμένους ανθρώπους και από το συγγενικό τους περιβάλλον²⁶, τους ακολουθούν δε και όταν οι ίδιοι είναι σε προχωρημένη ηλικία και έχει πεθάνει ο φυσικός τους πατέρας²⁷. Η προσθήκη αυτή γίνεται κυρίως για λόγους διάκρισης των συγκεκριμένων παιδιών από τα νόμιμα, όμως δεν πρέπει να παραβλέψει κανείς και το υστερόβουλο της κατάταξης του χρήστη σε μια ανώτερη κοινωνική ομάδα από αυτή που θα εντασσόταν με βάση την καταγωγή της μητέρας του.

Οι παραπάνω όροι αντιδιαστέλλονται συνήθως με τους όρους «legitimi» ή «γνήσια», ή «ευλογητικά» (βλογητικά) τέκνα²⁸, αυτά δηλαδή που έχουν προέλθει από νόμιμο θρησκευτικό γάμο. Οι προσδιορισμοί αυτοί εμφανίζονται πολύ συχνά στις συμβολαιογραφικές πράξεις, τις σχετικές με τη σύναψη γάμων, ενώ δεν είναι λίγοι οι γονείς που στις διαθήκες τους ορίζουν ότι τα παιδιά τους πρέπει να παντρευτούν με νόμιμο γάμο σύμφωνα με τις εντολές της «μητέρας εκκλησίας», ώστε να αποκτήσουν νόμιμα τέκνα. Αξίζει εδώ να αναφερθεί η περίπτωση του Marc' Antonio Foscolo, του ποιητή του Φορτουνάτου²⁹, ο οποίος, στη διαθήκη που συντάσσει μέσα στον πολιορκούμενο Χάνδακα, αναλώνεται σε συμβουλές προς τους γιους του προτρέποντας τους να αποκτήσουν νόμιμα παιδιά γεννημένα από ευγενή γυναίκα³⁰, ενώ ο ίδιος, παρά τους δύο γάμους

26. «... Marie uxori Michaelis Gradonico naturalis ...», 2/7/1305, Angelo de Cartura, σ. 27, αριθμ. 68· «... Mag(nifi)ca m(adonn)a Catterina Cambassi et consorte del mag(nifi)co sr Michel Foscolo f(i)gl(io) natural del cl(arissi)mo sr Marc' Ant(oni)o. ...», 25/6/1642, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 137-140.

27. «Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Leonardus Habramo naturalis condam Iohannis Habramo ...», 20/5/1328, Duca di Candia, Bandi, σσ. 179-443· «... Pirina filia naturalis quondam nobilis viri Ser Michael Duodho ... nunc uxor Iohannis Secreto ... pictoris», 22/7/1414, ASV, NC, b. 145 (Costanzo Maurica), f.χ.α., (ανέκδοτο)· «... Μαρτυραις ό κυρ Νικολός Ταβερόνας, μπαστάρδος του ποταί μισέρ-Μαρκ(ο) ...», 30/8/1600, Μανόλης Βαρούχας, σσ. 104-105, αριθμ. 88· «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobellus filius naturalis Petri de Caliva defuncti habitator Candide ...», 21/8/1305, Angelo de Cartura, σ. 71, αριθμ. 185.

28. «... έγώ Άνδρέας Κορνάρος του ποτέ εύγενή άρχο μισέρ Φραντζέσκο ... άκόμη θέλω καί αφήνω τών τριών μου θυγατέρων τών βλογητικών ...», 18/1/1583, Μέρτζιος, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 127-130, αριθμ. β L X· «... ouer senza figliuoli legitimi ...», 2/3/1662, A. Vincent, «Νέα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σσ. 160-170.

29. Για τον Φώσκολο και το έργο του βλ. σχετ. A. Vincent, «Ο ποιητής του "Φορτουνάτου". Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σσ. 53-84· του ίδιου, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 119-176· του ίδιου (εκδ.), *Μ.Α. Φώσκολου, Φορτουνάτος, κριτική έκδοση*, Ηράκλειο 1980.

30. «... Mosso percio ancor io Marc' Ant(oni)o Foscolo, fù del Nob(il) Hom(o) sr Andrea. ... ho uoluto di mia prorpia mano ... scriuer la pr(ese)nte cedula la qual intendo

του, είχε βρει τον καιρό να αποκτήσει και ένα τουλάχιστον νόθο γιο³¹. Για ίδια περίπου αναφέρει και ο κατά τρεις αιώνες προγενέστερος Daniel Greco, ο οποίος αφήνει στο φυσικό γιο του Antonio, ανάμεσα στα άλλα, 200 υπέρπυρα, ορίζοντας να του μετρηθούν όταν «... uxorem acceperit legitimam ...», χωρίς να λάβει υπόψη του ότι ο ίδιος είχε στο ενεργητικό του συνολικά τρία νόθα παιδιά³².

2. Ονόματα και επίθετα

Στο μεσαιωνικό κόσμο ο άνθρωπος καθορίζεται σε ένα πρώτο επίπεδο με το πατρώνυμό του –με την όποια νομική σημειολογία μπορεί να έχει παρόμοιος προσδιορισμός–, ενώ σε ένα δεύτερο επίπεδο θα προστεθεί και το επίθετο, δηλωτικό στην αρχή του τόπου καταγωγής ή της επαγγελματικής απασχόλησης του γενάρχη μιας ομάδας ή για τους πιο πλούσιους, της κατοχής γαιών. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη του 13^{ου} αιώνα τα πράγματα είναι ήδη αρκετά διαμορφωμένα και παγιωμένα³³. Από το ένα μέρος οι μεγάλες οικογένειες, που έχουν έρθει από τη Βενετία για να εγκατασταθούν στο νησί, φέρουν με περηφάνια τα «επίθετα» του οίκου στον οποίο ανήκουν³⁴. Από το άλλο μέρος η μεγάλη μάζα των ξέ-

che sia il mio testamento ... con condicione che morendo l' una auanti la età legitima, ouer senza figliuoli legitimi maschi nati da gentildona par sua come sara dichiarito qui sotto, la porcione di tal decedente uadi al soprauiuente et suoi figliuoli maschi legitimi ; et cosi d(ett)i mei beni stabeli procedino et uadino da heredi in heredi e discendenti legitimi maschi per imperpetuo. ... dichiarando che d(ett)i mei figliuoli heredi et discendenti loro legitimi maschi debbano maritarsi con gentildone pari loro di nascita et di condicione, perche altrim(en)te facendo et maritandosi con altre don(n)e basse et non di quella natura che io dico, et facendo figlioli o maschi o femine con le medeme, non voglio che d(ett)i figliuoli possino hauer ne pretender da d(ett)i mei boni condicionati nissuna cosa, ma che siano a fato priui dalli medemi beni; ...», 2/3/1662, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 160-170.

31. «... Mag(nifi)ca m(adonn)a Catterina Cambassi q(uondam) Mag(nifi)co sr Steffano et consorte del mag(nifi)co sr Michel Foscolo f(i)gl(io) natural del cl(arissi)mo sr Marc' Ant(oni)o. ...», 25/6/1642, Vincent, Νέα έγγραφα κτλ., σσ. 137-140.

32. 7/5/1348, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 283-285, αριθμ. 218.

33. «... Marcus Pasquasi, filius quondam Nicole Pasquasi ...», 28/8/1280, Leonardo Marcello, σ. 72, αριθμ. 201· «... Bartholotus et Andreas fratres, filii quondam Angeli Vitalis ...», 8/2/1281, Leonardo Marcello, σ. 153, αριθμ. 446· «... Marinus Lando, filius domini Petri Lando de Veneciis ...», 17/9/1352, Zaccaria de Fredo, σ. 47, αριθμ. 65· «... done Marcioli filie ser Mathei Malfato ...», 20/4/1357, Zaccaria de Fredo, σσ. 67-68, αριθμ. 92.

34. Ας σημειωθεί ότι η αριστοκρατική τάξη της Γαληνοτάτης οριοθετήθηκε πολύ αργότερα, στα τέλη περίπου του 13^{ου} αιώνα. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά το 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 431.

νων –Ιταλών κυρίως– που ζουν στην αποικία φέρει επίθετα καταγωγής³⁵, ενώ τέλος ο ντόπιος πληθυσμός αναγνωρίζεται συνήθως από τα βυζαντινότροπα επίθετά του³⁶. Μέσα σε αυτόν τον οριοθετημένο κόσμο παρατηρούνται και κάποιοι που προσθέτουν στον προσδιορισμό της νομικής τους προσωπικότητας και τη λέξη *naturalis*, δηλωτικό ακριβώς της γέννησής τους έξω από τα πλαίσια ενός νόμιμου γάμου³⁷. Τις περισσότερες φορές το *naturalis* συνδυάζεται με το πραγματικό επίθετο του πατέρα. Ελάχιστα είναι τα παραδείγματα που το παιδί φέρει διαφορετικό επίθετο και σ' αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται κυρίως για παιδιά που η μητέρα τους είχε συνάψει νόμιμο γάμο με κάποιον άλλον άνδρα. Οι παραπάνω διαπιστώσεις αφορούν κυρίως τα νόθα αγόρια, μια που παρατηρείται ότι τα κορίτσια στη συντριπτική πλειοψηφία των αναφορών μνημονεύονται αποκλειστικά με το μικρό τους όνομα χωρίς τη συνοδεία επιθέτου³⁸.

Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι αυτή καθαυτή η χρήση του επιθέτου δεν έχει ούτε τη σημερινή βαρύτητα ούτε τις ανάλογες νομικές επιπτώσεις. Την εποχή αυτή τα επίθετα των φεουδαρχών φέρουν όχι μόνο οι απόγονοί τους –παράνομοι και νόμιμοι– αλλά και πολλοί από τους δούλοπαροίκους και τους δούλους τους, οι οποίοι αρκετές φορές αυτοκαθορίζονται με βάση το επίθετο του κυρίου ή του φεουδάρχη, που ανήκουν³⁹. Έτσι η χρήση ενός επιθέτου σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως ένδειξη νομικής αναγνώρισης από τον πατέρα. Κάτι τέτοιο προβάλλει τις περισσότερες φορές πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί. Ο μό-

35. Ενδεικτικά ερανίζονται από το κατάστιχο του Pietro Pizolo: Petrus de Mestre (P. Pizolo II, σ. 31, αριθμ. 757), Michael de Vicenza (P. Pizolo II, σ. 45, αριθμ. 785), Marcus Ystrianus (P. Pizolo II, σ. 54, αριθμ. 806), Iohannes Trivisano (P. Pizolo II, σ. 69, αριθμ. 838), Simeon de Mediolano (P. Pizolo II, σ. 183, αριθμ. 1093) κ.ά.

36. Βλ. ενδεικτ. επίθετα όπως: Βλαστός, Βαρούχας, Γρηγορόπουλος, Γρυπάρης, Γαβαλάς, Δοξαράς, Ευδαιμονογιάννης, Κολωνάς, Καλογεράς, Μουσούρος, Μελισσουρός, Νοταράς, Νομικός, Χορτάτζης, Χαιρέτης κτλ. Για τα επίθετα αυτά βλ. αναλυτικότερα Μέρτζιος, Σταχυολογήματα κτλ., σ. 229.

37. «... Manifestum facio ego Iohannes Raguseo, filius naturalis quondam Marini Raguseo ...», 5/3/1281, Leonardo Marcello, σ. 181, αριθμ. 538· «Manifestum facio ego Nicolaus Cornaro filius naturalis domini Petri Cornaro habitator Candide ...», 23/7/1305, Angelo de Cartura, σ. 55, αριθμ. 144· «... Μαρτυρες ... καὶ μισερ Μανολὰς Βαρούχας Μακριμάλις, νατουράλες του ποταὶ μισερ Τζόρτζι ...», 12/2/1598, Μανόλης Βαρούχας, σ. 34, αριθμ. 13.

38. «... Item dimitto Florencie sorori mee naturali ...», 26/7/1320, not. Niccolo Manduga, McKee 1998, σσ. 487-488, αριθμ. 371· «... Item dimitto Marie filie naturali patris mei ... item dimitto Agneti filie naturali Nicolai fratris mei ...», 29/11/1326, not. Leonardo Quirino, McKee 1998, σ. 452, αριθμ. 343.

39. Χαρακτηριστικό σχετικά είναι ότι ο φυσικός γιος του prepositi de cha Taiapetra, φέρει το επίθετο του οίκου στον οποίο υπηρετεί ο πατέρας του, 6/11/1304, Pietro Pizolo II, σ. 141, αριθμ. 998.

ος διάυλος που παρείχε το βενετικό δίκαιο ήταν αυτός του επιγενόμενου γάμου των γονέων. Όμως, η λύση αυτή –ανέφικτη ούτως ή άλλως σε περίπτωση που ο πατέρας είχε συνάψει άλλο γάμο– δεν ήταν πάντοτε υλοποιήσιμη εξαιτίας των ποικίλων κωλυμάτων που επέβαλλε η βενετική νομοθεσία για τους γάμους των ευγενών⁴⁰.

Ήδη από το 1376 το Μεγάλο Συμβούλιο είχε αποκλείσει από τους τίτλους ευγενείας τα παιδιά που δεν είχαν γεννηθεί στα πλαίσια της νομιμότητας, ακόμη και αν ακολουθούσε επιγενόμενος γάμος των γονέων τους⁴¹. Την τακτική αυτή γρήγορα ακολούθησαν και τα τοπικά συμβούλια της βενετοκρατούμενης Ανατολής προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να περιφρουρήσουν τα προνόμια που συνεπαγόταν η κτήση παρόμοιου τίτλου⁴². Το φαινόμενο φαίνεται ότι περιορίστηκε προσωρινά, αλλά δεν εξαλείφθηκε, με αποτέλεσμα και πάλι να χρειαστεί να ληφθούν μέτρα και μάλιστα αυτή φορά αποκλειστικά για το Βασίλειο της Κρήτης. Σύμφωνα με επανειλημμένες διαμαρτυρίες, που πρεσβείες Βενετών ευγενών του νησιού μετέφεραν στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στον Δόγη και το Μεγάλο Συμβούλιο της μητρόπολης, το φαινόμενο των νόθων είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε αρκετοί από αυτούς κατάφερναν να σφετεριστούν τίτλους και περιουσίες. Μπροστά σε αυτή την πραγματικότητα ο Δόγης αναγκάστηκε και πάλι να επέμβει, θεσπίζοντας το 1590 αυστηρότερους κανόνες για την κοινωνική καταγωγή των γυναικών που μπορούσαν να επιλέξουν ως συζύγους οι βενετοκρήτες ευγενείς⁴³, και καθιερώνοντας ένα περίπλοκο σύστημα διατήρησης καταστάχων από τους καγκελλάριους των κεντρικών πόλεων, όπου η εμμέριτη δήλωση των γάμων και των βαπτίσεων της συγκεκριμένης τάξης θα επέτρεπε, αν μη τι άλλο, την πιστοποίηση της καταγωγής των ευγενών του βασιλείου⁴⁴.

40. Για την τάξη των ευγενών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. σχετ. E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», 1ère partie, *Revue de l'Orient latin* 10 (1903-1904), σσ. 172-247· του ίδιου, «Histoire de la noblesse crétoise, Documents», 2ème partie, *Revue de l'Orient latin* 11 (1905-1908), σσ. 7-144.

41. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 37· Ασπασία Παπαδάκη, «Συλλογή διατάξεων για τη Βενετική ευγένεια στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σ. 145, όπου και δημοσιεύεται το σχετικό έγγραφο.

42. Βλ. ενδεικτ. Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος})», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σ. 90, σημ. 19 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

43. Οι σχετικοί νόμοι συγκεντρώθηκαν σε ειδικό βιβλίο το οποίο βρίσκεται στην αρχειακή σειρά του Duca di Candia, b. 87. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, *Συλλογή Διατάξεων* κτλ., σσ. 143-153.

44. Βλ. σχετ. Παπαδάκη, *Οι Βενετοί ευγενείς* κτλ., σσ. 431-438· Λαμπρινός, *Οι γυναίκες* κτλ., σσ. 103-104.

3. Ο πατέρας

Αναφέρθηκε και παραπάνω ότι η κοινωνική ταυτότητα του πατέρα αποτελούσε αποφασιστικό παράγοντα για τον προσδιορισμό του καθεστώτος των νόθων τέκνων του. Στο υλικό που έχει συγκεντρωθεί, σ' αυτούς που έχουν νόθα παιδιά συμπεριλαμβάνονται μερικά από τα πιο έγκριτα ονόματα της βενετοκρατικής αριστοκρατίας. Οι οικογένειες των Quirino⁴⁵, των Gradonico⁴⁶, των Cornario⁴⁷, των Venerio⁴⁸, των Mudacio⁴⁹, των Gisi⁵⁰, των Caravello⁵¹ των Dono⁵² κ.ά. συναγωνίζονται σε φυσικά τέκνα με τις

45. «... Petrus Quirino, filius naturalis quondam Nicolai Quirino ...», 2/10/1280, Leonardo Marcello, σ. 181, αριθμ. 538· «... Id circo ego Paulus Quirino filius quondam nobilis viri Hemanuelis ... Item dimitto Hemanueli Quirino, filio meo naturali ...», 23/1/1348 (m.v.1347), not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 55, αριθμ. 43· «... Acomi thello chie affino tu Zorzi igios naturales tu afendi Zuan Giacomo Curino ...» 8/7/1646, Μαυρομάτης. Κι άλλες ελληνικές διαθήκες κτλ., σσ. 168-171.

46. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iohannes de Porto habitator Candide tibi Gabriel Gradonico naturali ...», 28/1/1305, Pietro Pizolo II, σσ. 223-224, αριθμ. 1193· «... Idcirco ego Bertucius Gradonico, filius quodam ser Petri Gradonico ... Item dimitto Cali, filie mee naturali ...», 16/6/1362, not. Michele de Ceca, McKee 1998, σσ. 822-823, αριθμ. 650.

47. «Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario, fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario ...», 7/2/1300, Pietro Pizzolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Id circo ego Marcus Cornario de domo maiori ... Que volo quod sint Francisci, fratris mei naturalis ...», 30/8/1326, not. Benedetto de Milano, McKee 1998, σσ. 313-315, αριθμ. 239.

48. «Manifestum facio ego a vobis Bariola relictā Marci Venerio dicti Grata et Marinello filio naturale suprascripti Marci ...», 5/4/1321, Donatto Fontanella, σ. 229, αριθμ. 17· «... Idcirco ego Nida, relictā domini Petri Venerio ... Item dimitto Nide, filie naturali Dominici Venerio, filii mei, yperpera viginti ...», 6/3/1348, not. Pietro Longo, McKee 1998, σσ. 817-818, αριθμ. 645.

49. «... Manifestum facimus nos Iohannes Mudacio, filius naturalis quondam Angeli Mudacio ...», 25/11/1304, Pietro Pizolo II, σ. 169, αριθμ. 1061· «... Manifestum facimus nos Marcus Mudacio, filius naturalis quondam Iacobi Mudacio ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σ. 311, αριθμ. 450· «... Idcirco ego Elena, relictā ser Petri Mudacio ... Item dentur Catherine, filie naturali suprascripti quondam viri mei yperpera quatuor ...», 23/1/1360 (m.v. 1359), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 223-225, αριθμ. 175.

50. «... Idcirco ego Nicolaus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, ... In quo esse constituo meum solum fidei commissarium Iohannem Gisi, filium meum naturalem ... Cui quidem Iohanni et Marco et Andree Gisi, fratribus eius, meis filiis naturalibus ...», 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270· «... Idcirco ego Marinus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, habitator Candide ... Item dimitto Andree Gisi, fratri meo naturali ...», 17/2/1384 (m.v.1383), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 171-173, αριθμ. 135.

51. «... Idcirco ego Franciscus Caravello, filius quondam domini Marci, habitator Candide ... Item dimitto Andree, filio meo naturali ...», 22/8/1374, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 371, αριθμ. 280.

52. «Idcirco ego Petrus Dono quondam domini Pauli Dono ... Item dimitto Frangule,

ντόπιες φεουδαρχικές οικογένειες των Βαρούχα⁵³, και των Καλλέργη-δων⁵⁴. Εξάλλου οι επιθετικοί προσδιορισμοί που ακολουθούν τα ονόματα αυτά όπως *dominus*, “ser”, “nobilis vir” κτλ. δεν αφήνουν αμφιβολίες για την ευγενική καταγωγή των συγκεκριμένων προσώπων. Από τον κανόνα δεν ξεφεύγουν ούτε και οι ανώτατοι αξιωματούχοι που έφταναν από την Βενετία για να υπηρετήσουν τη θητεία τους στο νησί, τις περισσότερες φορές χωρίς να συνοδεύονται από τις οικογένειές τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δούκα της Κρήτης Giacomo Tiepolo (1297-1299)⁵⁵, ο οποίος κατά την παραμονή του στην Κρήτη απέκτησε ένα νόθο παιδί με την Herini Xerokalichena από το χωριό Άγιος Ιωάννης Χάρακα (Caraca)⁵⁶.

Σ’ όλες αυτές τις οικογένειες ο καθένας διεκδικεί την πατρότητα περισσότερων από ένα νόθων –και μάλιστα κάποιες φορές από διαφορετικές γυναίκες–⁵⁷, ενώ δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που κάτι τέτοιο συ-

filie mee naturali ... Item dimitto Pauleto, filio meo naturali ...», 20/1/1347 (m.v. 1346), not. Alberto Palamonte, McKee 1998, σσ. 637-639, αριθμ. 498.

53. «... ό μισερ Μανολάς Βαρούχας Μακριμάλις, μπαστάρδος του ποταί μισερ Τζόρτζι ...», 28/12/1597, Μανόλης Βαρούχας, σ. 33, αριθμ. 12. Για την οικογένεια Βαρούχα βλ. ενδεικτ. Σ. Ξανθουδίδης, «Οι άρχοντες Βαρούχαι ως Φεουδάρχαι», *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 93-105· Ε. Ζαμπετάκης, «Σχέσεις της βυζαντινής οικογένειας Βαρούχα και Ενετών στην Κρήτη», *Αμάλθεια* ΙΘ', τχ. 74-77 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1988), σσ. 65-88.

54. Για τον Αλέξιο Καλλέργη (12^{ος}-13^{ος} αι.) και τις νόθες κόρες του βλ. σχετ. Ειρήνη Βλαχάκη, «Η διαθήκη της Αγνής, κόρης του Αλεξίου Καλλέργη (1331) και ο ορθόδοξος επίσκοπος Μακάριος», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Ηράκλειο 1985, σσ. 57. Για τον Μάρκο Καλλέργη και τις κληροδοσίες στα νόθα παιδιά του βλ. σχετ. Γρυντάκης, *Ρεθεμνιώτες νοτάριοι κτλ.*, σ. 248. Για την οικογένεια Καλλέργη γενικότερα βλ. ενδεικτ. Ν. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία. Ι. Περί Καλλεργών», *Ο Ποιητής του “Ερωτόκριτου” και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα*, Ηράκλειο 1989, σσ. 51-64· Γ. Γρυντάκης, «Η συνθήκη του Αλεξίου Καλλέργη», *Κρητολογικά Γράμματα* 15/16 (1999-2000), σσ. 35-50.

55. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογος των Δουκών της Κρήτης», *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ. Μανούσακα*, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 389-396.

56. Ανέκδοτη μαρτυρία από το Αρχείο του Duca di Candia, βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σ. 113.

57. Ο Andrea Tonisto όρισε με τη διαθήκη του (30/1/1362), ότι μετά το θάνατο της συζύγου του Thomasina, το υπόλοιπο της περιουσίας του θα έπρεπε να διανεμηθεί στα φυσικά τέκνα του, που προέρχονταν από διαφορετικές μητέρες. Βλ. σχετ. Santschi, *Sentenze Civili*, σσ. 6-7, αριθμ. 25· Ο Νικολός Μπος «... του ποτέ άξιου μισέρ Τζουάννε ...», μνημονεύει στη διαθήκη του αφενός δύο «μπαστάρδια» με μια δούλο-παροιχή του και αφετέρου ένα άλλο νόθο άγνωστης μητέρας τον Φραγκέσκο. 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32· «... Θελοντας εγο ι Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο και να ορδηνιασο το

νιστά περίπου μια οικογενειακή παράδοση. Έτσι για παράδειγμα, ο Petrus Mudacio dictus Parlatus μνημονεύει στη διαθήκη, που συντάσσει τον Μάρτιο του 1325, δύο νόθα παιδιά με το όνομα Matheo και διαφορετικό τόπο διαμονής⁵⁸. Μια άλλη διαθέτρια, η Marchesina, χήρα του ποτέ Nicolai Habramo, στη διαθήκη που συντάσσει στις αρχές του 1340, περιλαμβάνει τόσο τα δύο νόθα παιδιά του γιου της Petrus Habramo, όσο και το νόθο τέκνο ενός άλλου πεθαμένου πλέον γιου της, του ποτέ Natalis Habramo⁵⁹. Με την ίδια λογική η Aniça Rosso το 1346 αφήνει μικρά κληροδοτήματα στις τρεις φυσικές αδελφές της⁶⁰. Τέλος ο Petrus de Grimaldo μνημονεύει στη διαθήκη του τόσο το φυσικό του αδελφό Georgio de Grimaldo, όσο και το φυσικό του τέκνο Iohannes de Grimaldo⁶¹.

Βέβαια σε νόθα δεν υπολείπονται ούτε και οι άλλες κοινωνικές τάξεις. Παρά την αντίθετη άποψη που φαίνεται να επικρατεί στην έρευνα, όχι μόνο οι εύποροι αστοί αλλά και οι τεχνίτες και οι μικροί επαγγελματίες των πόλεων δεν στερούνται φυσικών τέκνων. Τα επαγγέλματα που συνοδεύουν τα ονόματα των συμβαλομένων στις νοταριακές πράξεις είναι και πάλι οι καλύτεροι μάρτυρες γιαυτό. Έτσι με φυσικά τέκνα εμφανίζονται στρατιώτες⁶²,

πραμα μου ... Ακομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργήνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο, περπυρα χιλιαδες διο καθαμνιας τος, και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο, καθανους τος περπυρα χιλιαδες τρης ...», 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

58. «... Item dimitto iperpera quinquanginta Matheo, filio meo naturali ... Item dimitto iperpera vigintiquinque alteri filio meo naturali, nomine Matheo, qui habitat in Castro Themenensis ...», 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23.

59. «... Item dimitto Marino, filio naturali Petri Habramo, filii mei ... Item dimitto Flori, filie naturali Petri Habramo, filii mei, ... Item volo quod sciatur et de hoc rendo testimonium in vera consencia mea quod Hemanuel, ... fuit filius naturalis Natalis Habramo, quondam filii mei ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

60. «... Idcirco ego Aniça Rosso, relictā Nicolīa Rosso, habitatrix Candide ... Item dimitto Darie, sorori mee naturali, iperpera tria pro anima mea. Item dimitto Sibilie, sorori mee naturali, iperpera duo pro anima mea. Item dimitto Agneti, sorori mee naturali, iperpera duo pro anima mea ...», 20/8/1346, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 34, αριθμ. 25.

61. «... Idcirco ego Petrus de Grimaldo quondam ser Iohannis ... Item dimitto Georgio de Grimaldo, fratri meo naturali, yperpera vigintiquinque ... Item dimitto Iohanni de Grimaldo, meo filio naturali, yperpera centum pro anima mea ...», 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557.

62. «... Id circo ego Iohannes Catellanus, custos, ... Item dono Guiliardino filio meo naturali yperpera quindecim ...», 7/2/1326, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 518-519, αριθμ. 397. Οι custos ήταν επίλεκτοι στρατιωτικοί της φρουράς με αστυνομικά καθήκοντα, βοηθοί των Signori di Notte, βλ. σχετ. Ν. Παναγιωτάκης, «"Στο Κάστρον επαντρεύτηκε"», *Ροδωνιά*, Τιμή στο Μ.Ι. Μανούσακα, τ. II, Ρέθυμνο 1994, σ. 384. Σε

μυσοδέρψες⁶³, ξυλουργοί⁶⁴, χρυσοχόοι⁶⁵, ακόμα και συμβολαιογράφοι⁶⁶. Για τη μόνη κατηγορία που δεν υπάρχουν παρά ελάχιστες πληροφορίες είναι οι χωρικοί. Ίσως γιατί οι αγροτικοί πληθυσμοί αφενός, δεν είχαν την πολυτέλεια της συντήρησης των νόθων, αφετέρου δε σε περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο, δεν αποτελούσε σε γενικές γραμμές κοινωνικά αποδεκτό γεγονός. Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κατάστιχα νοταρίων με αγροτική πελατεία απουσιάζουν επιδεικτικά οι αναφορές σε φυσικά τέκνα. Τα πρωτόκολλα αφενός του Franciscus de Cruce, και αφετέρου του Μανουήλ Γρηγορόπουλου αποτελούν το καλύτερο σχετικό παράδειγμα⁶⁷. Στο κατάστιχο του πρώτου, ενός νοταρίου των μέσων του 14^{ου} αιώνα (1338-1339), με σχεδόν αποκλειστικά αγροτική πελατεία⁶⁸, σ' ένα σύνολο 471 πράξεων κάνουν την εμφάνιση τους μόλις δύο περιπτώσεις νόθων, που δηλώνουν τη συγκεκριμένη ιδιότητά τους και των οποίων τα επίθετα δείχνουν ότι είναι φυσικά τέκνα ευγενών⁶⁹. Αλλά και στο corpus των δια-

κάθε περίπτωση το πρόβλημα με τους στρατιώτες ήταν ευρύτερο. Με δεδομένο ότι ο στρατώνας του Αγίου Γεωργίου κτίστηκε μετά τον πόλεμο της Κύπρου (1570-1573), μέχρι τότε οι στρατιωτικές δυνάμεις της πόλης του Χάνδακα στρατοπέδευαν σε διάφορα σπίτια, όπου και συγκατοικούσαν με τους ντόπιους. Πολλές φορές το αποτέλεσμα μιας τέτοιας συγκατοίκησης ήταν η γέννηση νόθων παιδιών. Βλ. σχετ. Anastassia Papadia – Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella citta di Candia Veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σσ. 278-279.

63. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis ... Item dimitto Agneti, filie naturali suprascripti Iohannis Maestropiero, patris et comissarii mei», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

64. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura ... Item dimitto Çanachi, filie naturali Micelivi, marangoni, filiolo meo, yperpera duo», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

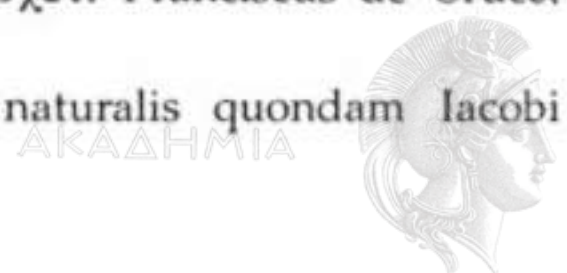
65. «... Idcirco ego Marinus Mauroceno, aurifex, habitator Candide, ... In primis dimitto Iohanni Mauroceno, filio meo naturali, et Iohanni nepoti meo, ... vineam meam ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 79-80, αριθμ. 62.

66. «... Id circo ego Franciscus Goço, notarius habitator Candide ... Item dimitto Agneti filie mee naturali, iperpera quinquangunta pro suo maritare ...», 16/4/1341, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 27-28, αριθμ. 21· «... Idcirco ego Nicolaus de Molino, notarius habitator Candide ... Item dimitto mee bastardele ... Item dimito Marinello, bastardo meo ...», 5/11/1374, not. Giovanni de Hugolinis, McKee 1998, σσ. 727-728, αριθμ. 574· «... ἐγὼ Γεώργιος Μουσοῦρος νοτάριος τῆς Καντζηλαρίας, υἱὸς τοῦ ποτὲ κῦρ Κωνσταντίνου ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλω ἵνα ἔσται ἐπίτροποι καὶ κου-μεσάριοί μου ... καὶ τὸν Πέρω Μουσοῦρον τὸν νόθον μου υἱὸν...», 8/9/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 257-260, διαθ. 143.

67. Βλ. σχετ. σημ. 3.

68. Για την πελατεία του συγκεκριμένου νοταρίου βλ. σχετ. Franciscus de Cruce, σσ. 18-19 (εισαγωγή).

69. «Manifestum facimus nos Marcus Mudacio, filius naturalis quondam Iacobi

θηκών του δεύτερου, που καλύπτει τις πρώτες δεκαετίες του 16^{ου} αιώνα (1506-1532) και του οποίου οι πελάτες προέρχονται κυρίως από τους κύκλους των επαγγελματιών του Χάνδακα⁷⁰, οι αναφορές σε νόθα είναι και πάλι πολύ περιορισμένες⁷¹. Ανάλογα μπορεί να παρατηρήσει κανείς και για τη συλλογή συμβολαίων που προέρχονται από την Ι.Μ. Αρετίου⁷². Σε αυτές τις πράξεις, παρότι οι συμβαλλόμενοι δεν είναι αποκλειστικά και μόνο χωρικοί, αλλά και μικροευγενείς της υπαίθρου, απουσιάζει και πάλι οποιαδήποτε αναφορά νόθων. Να υποθέσει κανείς ότι η αιδώς απέναντι στο εκκλησιαστικό ίδρυμα εξάλειψε παρόμοιες αναφορές, μια που το περιβάλλον της μονής δεν πρέπει να έβλεπε με ενθουσιασμό παρόμοια ατοπήματα ακόμη και αν προέρχονταν από πλούσιους δωρητές;

Φυσικά το φαινόμενο δεν ήταν δυνατό να μην αφορά και μια άλλη ιδιαίτερη κοινωνική ομάδα, τους κληρικούς. Η αγαμία του λατινικού κλήρου εξάλλου ευνοούσε παρόμοιες καταστάσεις. Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι είναι λίγες οι περιπτώσεις που έχουν περάσει στις πηγές. Για καθολικό κληρικό σε όλο το υλικό εντοπίστηκε μόλις μια σχετική μνεία, όταν το 1304 ο Venerandus Carbon δηλώνει ότι είναι «... filius naturalis presbiteri Stephani Carbon ...»⁷³. Αλλά και για τα μέλη του ορθόδοξου κλήρου οι πηγές είναι εξίσου φειδωλές. Εντοπίστηκαν μόλις δύο μαρτυρίες που κάνουν λόγο για περιπτώσεις νόθων ορθόδοξων ιερέων. Η πρώτη αφορά στον Michael Avloniti, ο οποίος και κατάφερε να αποδείξει ενώπιον του δικαστηρίου ότι ήταν φυσικός γιος του ιερέα Ianni Avloniti ex adultero perpetrato με τη μητέρα του⁷⁴. Η δεύτερη προέρχεται από τον 16^ο αιώνα, και αφορά τον πρωτόπαπα Ιεράπετρας, ο οποίος στην διαθήκη που συντάσσει στις 16 Δεκεμβρίου του 1568 αφήνει την περιουσία του στα τρία νόθα παιδιά του, αναθέτωντας τους τη διενέργεια μνημοσύνων για την ψυχική του σωτηρία⁷⁵.

Mudacio ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σ. 311, αριθμ. 450· «Manifestum facimus ... et Iohannes Quirino, filius naturalis quondam Leonardi Quirino ...», 13/12/1339, Franciscus de Cruce, σσ. 312-313, αριθμ. 45.

70. Για την πελατεία του συγκεκριμένου νοταρίου βλ. σχετ. Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. ρε'-ρη'.

71. Συγκεκριμένα εντοπίζονται μόλις επτά νόθοι, σ' ένα σύνολο 154 διαθηκών. Όμως και αυτοί προέρχονται και πάλι από τους κύκλους των ευγενών. Αλλά και στο κατάστιχο του Ιωάννη Ολόχαλου από τη Ιεράπετρα, σ' ένα σύνολο 251 πράξεων εμφανίζεται μόνο μια που αφορά νόθο. Για την έκδοση του νοταρίου βλ. σχετ. παραπάνω σημ. 3.

72. Για την έκδοση των συμβολαίων βλ. σχετ. Ξανθουδίδης, Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 1-288.

73. 15/5/1304, Pietro Pizolo II, σσ. 35-36, αριθμ. 765.

74. 20/9/1390, Santschi, Memoriali, σ. 290, αριθμ. 1317.

75. 16/12/1568, ASV, NC, b. 166 (Menegin Missini), libro 4, f.4v. Βλ. σχετ. Β. Σια-

Για τον ορθόδοξο όμως κλήρο υπάρχουν και πολλές έμμεσες πληροφορίες, οι οποίες δίνουν μια όχι τόσο κολακευτική εικόνα για την ηθική και πνευματική του κατάσταση. Ο Προβλεπτής Zuanne Mocenigo στην έκθεση του προς τις βενετικές αρχές το 1589, όταν αναφέρεται στους ορθόδοξους ιερείς τονίζει ότι με την ακόλαστη ζωή τους δίνουν στο λαό το κακό παράδειγμα⁷⁶. Πιο κατατοπιστικός σχετικά είναι ο λόγιος κληρικός Ιωσήφ Βρυένιος, ο οποίος έζησε στην Κρήτη τα τελευταία είκοσι χρόνια του 14^{ου} αιώνα (1383-1403). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του οι έγγαμοι κληρικοί εκτός από τις συζύγους τους διατηρούσαν και παλλακίδες, ενώ δεν έλειπαν οι περιπτώσεις της γέννησης νόθων από αυτές τις σχέσεις και της σύναψης δεύτερου γάμου από κληρικούς που βρίσκονταν σε χηρεία. Η αναφορές αυτές που είχαν τελικό αποδέκτη το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως, προκάλεσαν την έκδοση αχρονολόγητης εγκυκλίου (περίπου το 1400), με την οποία ο πατριάρχης Ματθαίος Α' (1397-1410) καθαιρούσε τους κληρικούς που ζούσαν με ανάλογο τρόπο και αφορίζε αυτούς που θα ενέμμεναν σε παρόμοιες σχέσεις⁷⁷. Βέβαια η πατριαρχική εγκύκλιος ούτως ή άλλως δεν μπορούσε να εφαρμοστεί στο νησί, μια που οι βενετικές αρχές αναγνώριζαν αποκλειστικά και μόνο την εξουσία του πρωτόπαπα⁷⁸, ο οποίος και ήταν διορισμένος από αυτές. Το μόνο αποτέλεσμα λοιπόν που στην πραγματικότητα επέφερε, ήταν η εκδίωξη του Βρυέννιου από την Κρήτη, αφού οι κληρικοί που κατηγορούσε τον κατήγγειλαν στις βενετικές αρχές ως αντικαθεστωτικό⁷⁹. Η κατάσταση δεν

κωτός. «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα». *Αμάλθεια* ΛΕ', τχ. 138-139 (Ιανουάριος – Ιούνιος 2004), σ. 59, σημ. 38.

76. «... et di molti pretti, morendo le lor mogli, manifestamente tengano concubine, et che con la lor dissoluta vita, giocando, bestemmiando, et inbriacandosi diano occ(asio)ne di scandolo, et di peccato a quelli, a chi doveriano esser esempio di bene, e costumatamente vivere ...», 17/4/1589. Σπανάκης Ι, σ. 17.

77. Βλ. σχετ. Σ. Ξανθουδίδης, «Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρον της Κρήτης», *Εφημ. Ίδης Ηρακλείου*, φ. 60 (15 Μαρτίου 1908), σσ. 1δ-2^α (= Σ. Ξανθουδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 106-108).

78. Για το θεσμό των Πρωτοπαπάδων βλ. ενδεικτικά Μ. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορίαν της Κρήτης του 14^{ου}-16^{ου} αιώνας (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15 (1961), σσ. 144-233· Ν. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210 – 1669). Κρήτης (Χάνδακος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία* 4 (1977), σσ. 39-48.

79. Για τον Βρυέννιο και την παραμονή του στην Κρήτη βλ. σχετ. Ν. Τωμαδάκης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη κατά το 1400*, Αθήνα 1947, σσ. 26-29, 83-138· του ίδιου, «Μελετήματα περί Ιωσήφ Βρυεννίου. Α' Το ζήτημα των συνεισάκτων εν Κρήτη και Κύπρω (περί το 1400)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 1-12.

φαίνεται πάντως να βελτιώθηκε με την πατριαρχική παρέμβαση. Ένα αιώνα αργότερα, ο ιερομόναχος Ναθαναήλ Μπέρτος κάνει περίπου τις ίδιες παρατηρήσεις για τους ορθόδοξους κληρικούς του νησιού⁸⁰.

Ανεξάρτητα πάντως από την κοινωνική προέλευση του πατέρα, αναφέρθηκε και παραπάνω ότι το ποσοστό των ανδρών που διαθέτουν φυσικά τέκνα είναι πραγματικά μεγάλο. Βέβαια τις περισσότερες φορές δεν αναφέρονται ιδιαίτερες λεπτομέρειες για τα παιδιά αυτά, με αποτέλεσμα να μην είναι πάντοτε δυνατό να προσδιοριστεί με ακρίβεια η ηλικία τους και συνεπώς η περίοδος της ζωής του πατέρα κατά την οποία γεννιούνται. Οι περισσότερες ενδείξεις δημιουργούν την εντύπωση ότι πρόκειται για καρπούς πρώιμων ερώτων με γυναίκες που βρισκόταν στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον των ανθρώπων αυτών. Βέβαια δεν λείπουν και τα παραδείγματα σχέσεων που υπάρχουν παράλληλα με το νόμιμο γάμο. Ο Marcus Marino είχε ήδη αποκτήσει μια νόθα κόρη με την Cali από το χωριό Pandea, όταν σύναψε νόμιμο γάμο με την κόρη του Franciscus Secreto, χωρίς προφανώς να διακόψει τις σχέσεις του και με την Cali. Λίγα χρόνια αργότερα μετά το θάνατο της συζύγου, ο Marcus πήρε ξανά κοντά του την παλλακίδα του, απελευθερώνοντας την ίδια και την κόρη της από τη κατάσταση των δουλοπαροίκων και φτάνοντας λίγο αργότερα να παντρευτεί την Cali σε ένα θρησκευτικό γάμο αμφισβητούμενης νομιμότητας⁸¹.

Όμως το γεγονός των παράλληλων σχέσεων αποδεικνύεται και από μια άλλη ένδειξη. Την ανάθεση της φροντίδας των νόθων στα νόμιμα τέκνα του διαθέτη, τα οποία προφανώς είναι και μεγαλύτερα. Έτσι για παράδειγμα, ο Petrus Campani το 1348 όρισε με τη διαθήκη του η φυσική του κόρη Agnes να παραμείνει και να μεγαλώσει στο σπίτι του⁸², ενώ περίπου δύο δεκαετίες αργότερα ο Petrus Grimaldo, εκτός από το ποσό που καταλείπει στο νόθο γιο του Iohannes, καθορίζει ότι αυτός πρέπει να παραμείνει στο σπίτι με τα νόμιμα παιδιά του μέχρι να συμπληρώσει τα δεκαοκτώ του χρόνια⁸³. Σε γενικές γραμμές εξάλλου οι πατέρες φαίνεται

80. Βλ. σχετ. Μ. Νικολιδάκης, «Ο κρητικός ιερομόναχος Ναθαναήλ Μπερτός και οι ειδήσεις του για την ηθική κατάσταση της κρητικής κοινωνίας κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα», *Κρητολογία* 14-15 (1982), σσ. 131-153· J. Aalberts, «Ο ηθικός βίος των κρητικών και ειδικά των κληρικών κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και η συντέλεια του κόσμου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 31-46.

81. 4/11/1399, Santschi, Memoriali, σ. 389, αριθμ. 1821.

82. «... Idcirco ego Petrus Campani, filius quondam ser Iohannis Campani ... Item volo quod Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expensse victu et vestitu hinc ad annos quinque et postmodum maritetur et habeat pro sua repromissa yperpera centum. ...», 31/5/1348, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 293-295, αριθμ. 222.

83. «... Idcirco ego Petrus de Grimaldo quondam ser Iohannis ... Item dimitto

να φροντίζουν για την αποκατάσταση και τη συντήρηση των νόθων τους ασκώντας αρκετά από τα δικαιώματα και αναλαμβάνοντας πολλές από τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από την ιδιότυπη σχέσης πατρικής εξουσίας που τους συνδέει με τα φυσικά τους τέκνα. Έτσι ο Μικέλε Νταμηλάς «... του ποτέ ευγενικού μισέρ Τζορτζη ...» με τη διαθήκη που συντάσσει στις αρχές του 16^{ου} αιώνα όχι μόνο αφήνει ένα ποσό για την προικοδότηση της νόθας κόρης του «της λεγομένης Μαρήνας», αλλά και καθορίζει με ιδιαίτερες λεπτομέρειες τις ποσότητες εκείνες σιταριού και κρασιού που θα παίρνουν κάθε χρονιά από τη σοδειά των κτημάτων του, η ίδια και η γυναίκα που τη αναθρέφει⁸⁴. Την ίδια περίπου εποχή ένας άλλος πατέρας εμφανίζεται να ασκεί την άτυπη πατρική του εξουσία δίνοντας σε υιοθεσία το ενδεκάμηνο «κατά σάρκαν αρσενικόν» παιδί του, παραιτούμενος από κάθε δικαίωμα μελλοντικής διεκδίκησης του, χωρίς μάλιστα να γίνεται καμία αναφορά στη μητέρα του νόθου⁸⁵.

4. Η μητέρα

Οι πληροφορίες που δίνονται από το συγκεντρωμένο υλικό για τις μητέρες των νόθων παιδιών δεν είναι αρκετές. Στις περισσότερες των περιπτώσεων αγνοούνται και όλο το βάρος πέφτει στην αποκατάσταση των παιδιών. Αλλά και η κοινωνική τους κατάσταση δεν φαίνεται να ήταν η καλύτερη. Παρά την ανεκτικότητα που επεδείκνυε ο κοινωνικός περίγυρος απέναντι στους παράνομους καρπούς τους, οι ίδιες φαίνεται ότι επιβαρύνονταν ηθικά και έμπαιναν στο περιθώριο. Η κοινωνική τους προέλευση εξάλλου τις περισσότερες φορές είναι χαμηλή⁸⁶. Δουλοπάροικες⁸⁷,

Iohanni de Grimaldo, meo filio naturali, yperpera centum pro anima mea, sibi danda quando erit etatis annorum decemocto et adhuc volo quod si dictus Iohannes poterit comode et ordinate stare in domo mea cum filiis meis, quod possit eciam habere expensas oris usque ad dictum tempus decemocto annorum ...», 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557. Βλ. επίσης 8/3/1319, not. Leonardo Quirino, McKee 1998, σσ. 445-446, αριθμ. 337· 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 30-32, αριθμ. 23· 3/12/1364, Santschi, Sentenze Civili, σ. 5, αριθμ. 15.

84. 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

85. 24/11/1533, Σιακωτός, ό.π., σ. 68, αριθμ. 1.

86. Βλ. σχετ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), σ. 72.

87. «... Idcirco ego Nicolaus de Molino, notarius ... Item dimitto mee bastardele, quam habui ex una villana habitante in contrata ser Hemanuelis de la Ponta, domus de Cafuri ...», 5/11/1374, not. Giovanni de Hugolinis, McKee 1998, σσ. 727-728, αριθμ. 574· «... καὶ γὰρ Νικολὸς Μπὸς τοῦ ποτὲ ἀξίου μισέρ Τζουάννε ... Καὶ ἐν πρώτοις θέλω καὶ κάμνω τὴν Μαρία Σκλαβεροπούλαν, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Σκλαβεροῦ ἀπὸ τὸ χω-

υπηρέτριες σε πλούσια σπίτια⁸⁸ ή ακόμα και σκλάβες⁸⁹ μνημονεύονται συνήθως μόνο με το μικρό τους όνομα, χωρίς οι ίδιες να τολμούν να πάρουν το επίθετο του πατέρα του παιδιού τους⁹⁰. Οι περισσότερες και μετά τη γέννηση του νόθου εξακολουθούν να υπηρετούν μέσα στο συγκεκριμένο οικογενειακό περιβάλλον ή εγκαθίστανται διακριτικά σε κάποιο από τα χωριά που ανήκουν στο φεουδάρχη-πατέρα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις κάνουν γάμους κοινωνικής αποκατάστασης, συνήθως με κάποιο δουλοπάροικο, οπότε πλέον το παιδί νομιμοποιείται στα πλαίσια της νέας αυτής οικογένειας, η οποία εξάλλου φαίνεται να αποκομίζει από το ιδιαίτερο αυτό καθεστώς ποικίλα οφέλη⁹¹. Χαρακτηριστικό σχετικά είναι το παράδειγμα του Theodhosi Reulino, ο οποίος απελευθερώνει την οικογένεια του δουλοπαροίκου του, που παντρεύτηκε τη μητέρα των νόθων παιδιών του, τονίζοντας ανάμεσα στα άλλα ότι κάτι τέτοιο γίνεται ως αναγνώριση για την ανατροφή τους από το βιλλάνο του⁹².

ρίον Σκλαβεροχώρι τῆς Πεδιάδος, χωρίον ἐμόν ...», 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

88. Ο Theodorus Dondi απέδειξε ενώπιον του δικαστηρίου ότι ήταν *filius naturales* του Nicolaus Dondi και ότι τη μητέρα του «... *suprascriptus Nicolaus habuit domicellam* ...», 4/1/1370, Santschi, *Sentenze Civili*, σσ. 43-44, αριθμ. 184.

89. «... *Bellamore Rosso habitator in Candida facit liberum Bonaventuram, filium Bone quondam slave sue, qui dicitur eius filius naturalis* ...», 28/2/1271, Pietro Scardon, σσ. 40-41, αριθμ. 101· «... *Idcirco ego Marchesina, relicta Nicolai Habramo ... Item volo quo sciatur et de hoc rendo testimonium in vera consencia mea quod Hemanuel, filius suprascripte Herini slave mee, fuit filius naturalis Natalis Habramo, quondam filii mei, nam pluries ipsemet confessus fuit michi se fecisse dictum Hemanuelem cum predicta Herini* ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

90. «... *Antonio Quirino filio naturali Iacobi Quirino et Sophia eius matre* ...», 4/4/1306, Angelo de Cartura, σ. 187, αριθμ. 484· «... *Catarine, filie mee naturali Herini, matri eius* ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48· «... *sia dado a Cherana mare dello dito mio fio Oloise* ...», 12/11/1366, Santschi, *Memoriali*, σ. 112, αριθμ. 88· «... Καὶ ἐν πρώτοις θέλω καὶ κάμνω τὴν Μαρία Σκλαβεροπούλαν, θυγατέρα τοῦ Ἰωάννου Σκλαβεροῦ ἀπὸ τὸ χωρίον Σκλαβεροχώρι τῆς Πεδιάδος ...», 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

91. 4/1/1370, Santschi, *Sentenze Civili* σσ. 43-44, αριθμ. 184· 20/9/1390, Santschi, *Memoriali*, σ. 290, αριθμ. 1317.

92. «... *Manifestum facio ego Theodhosi Reulino, ... tibi Georgio Rodhachino, vilano meo, habitatori in meo casali nomine Guva et tuis heredibus, ac notum volo fieri universis presentem paginam ispecturis qui ob Dei reverenciam et amorem ac pro meorum remissionem peccaminum et quia nutrici debes filios meos naturales privinios tuos, considera(n)s esse opus maxime pietatis servos a servitute liberare, facio te cum tuis heredibus liberum et francum amodo usque ad .XXVIII. prius venturos ab omni dacio, tello, angaria, caniscos et quolibet alio vinculo servitutis* ...», 29/2/1300, Pietro Pizolo I, σσ. 61-62, αριθμ. 127.

Το καλύτερο που μπορούσαν να περιμένουν αυτές οι γυναίκες ήταν ένας επιγενόμενος γάμος με τον πατέρα του παιδιού τους, αλλά κάτι τέτοιο δεν ήταν πάντοτε εφικτό αφού τα νομικά κωλύματα για την κοινωνική προέλευση των συζύγων, κυρίως των ευγενών, ήταν ποικίλα⁹³.

Φυσικά η περιπτωσιολογία αυτή δεν καλύπτει στο σύνολο της την πραγματικότητα. Οι πατέρες δεν ήταν πάντοτε σε θέση να αναγνωρίσουν έστω και έμπρακτα τα νόθα παιδιά τους υποστηρίζοντάς τα, δίνοντάς τους κοινωνική κάλυψη και συντηρώντάς τα. Δεν πρέπει να ήταν λίγες εκείνες οι μητέρες που αναγκάζονταν να τα εγκαταλείψουν στα σκαλιά κάποιας εκκλησίας, ελπίζοντας να καταλήξουν στο ίδρυμα της Pietà ή να υιοθετηθούν από κάποιο φιλόανθρωπο. Ούτως ή άλλως η διαδικασία της υιοθεσίας των έκθετων προβάλλει σχετικά απλή. Μετά την εύρεση του έκθετου και τη δήλωσή του στις αρχές, δημόσιος κήρυκας γνωστοποιούσε το γεγονός και καλούσε όσους είχαν νόμιμο δικαίωμα να αποδείξουν, μέσα σε αποκλειστική προθεσμία ενός μηνός, ότι το παιδί ήταν δικό τους, ή ότι ανήκε σε κάποια σκλάβια ή δουλοπάροικό τους. Με την παρέλευση της προσθεσμίας το παιδί θεωρούνταν ελεύθερο και μπορούσαν να αρχίσουν πλέον οι νόμιμες διαδικασίες για την υιοθεσία του. Αρκετές τέτοιες υποθέσεις εντοπίζονται στην σειρά Bandi του Duca di Candia⁹⁴.

Ανεξάρτητα από τα παραπάνω, οι μητέρες αυτές ούτε φυσικά δηλώνουν με κάποιο τρόπο την «ιδιότητά» τους όταν δικαιοπρακτούν, ούτε και αναφέρονται ιδιαίτερα συχνά στις διαθήκες. Ούτως ή άλλως κληρονομικό δικαίωμα απέναντι στον πατέρα του παιδιού τους και στην οικογένεια του δεν είχαν, ακόμη και στην περίπτωση που αυτός πέθαινε άγαμος και χωρίς κληρονόμους. Μπορεί βέβαια οι πιο εύποροι από τους «άτυπους» αυτούς συζύγους να φρόντιζαν να τις εξασφαλίσουν με κάποιο έμεσο τρόπο δίνοντας τους χρήματα ή παραχωρώντας τους ένα ακίνητο.

93. Βλ. σχετ. Λαμπρινός, Οι γυναίκες κτλ., σσ. 85-87.

94. Ενδεικτικά παρατίθεται ένα τέτοιο έγγραφο : «Clamatur fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconii habitatrix in burgo Candide repererit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium et ipsum enutrivit tamquam suum filium adoptivum amore Dei. Quare supplicavit ut clamare mandaretur quod quicumque haberet aliquid ad dicendum de ipso puero compareret ne futuris temporibus sibi questio orietur, dominus ducha cum suo consilio mandant ut si est aliquis qui velet petere dictum puerum aut pro habere aut pro sclavo aut pro villano vel alio quocumque modo, comparere dedeat amodo usque ad unum mensem proximum coram dominacione ad satisfaciendum expensas dicte Cali et accipiendum illum puerum, quia dominacio de hoc faciet ut postulat ius. Alioquin, ab inde in antea ipse infans erit liber tamquam filius adoptivus dicte Cali.», 27/8/1319, Duca di Candia, Bandi, σσ. 86-87, αριθμ. 234. Βλ. επίσης Μαλτέζου, Η παρουσία της γυναίκας κτλ., σ. 221· Παπαδία – Λάλα, Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα κτλ., σ. 116.

Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι μία μαρτυρία από την περιοχή της Ιεράπετρας, σύμφωνα με την οποία ο πατέρας του φυσικού τέκνου δίνει χρήματα στη μητέρα για τη “ζημία” που υπέστει⁹⁵. Όπως αναφέρεται στην ίδια την πράξη ο συμβιβασμός είχε επέλθει όταν πλέον η μητέρα είχε καταφύγει στη δικαιοσύνη ζητώντας αποζημίωση. Η υπογραφή μάλιστα του αδελφού της ανάμεσα στους μάρτυρες του εξοφλητικού εγγράφου, που συντάσσεται μερικούς μήνες αργότερα, αποδεικνύει, και τη γνώση της οικογένειας για την όλη υπόθεση⁹⁶.

Τα παραπάνω ίσως να δικαιολογούν μέχρι ένα σημείο και τη σπάνια κατάλειψη στις μητέρες κληροδοτημάτων είτε από τον πατέρα του παιδιού τους, είτε από το συγγενικό τους περιβάλλον. Μάλιστα όταν αυτό συμβαίνει, γίνεται συνήθως για ευτελή ποσά και αντικείμενα⁹⁷. Επιλεκτικά μόνο, οι γυναίκες αυτές προβλέπονται ως καταπιστευματικοί κληρονόμοι ή κληροδόχοι σε περίπτωση που το παιδί τους πέθαινε πριν ενηλικιωθεί αλλά και πάλι τις περισσότερες φορές όχι για το σύνολο του αρχικού ποσού⁹⁸.

95. «... Φανερόν έστο ότι ο κυρ Νυκολός Τζαμάκης εσίνυβάστηκεν με την Φραντζέσκα την Ταντολοπούλα οτη δηα τεφερέντζυαν όπου εσιγήρησαν ανάμεσα τος και ήκαμεν πεδην ο αυτός Νυκολός με την άνοθεν Φραντζέσκα και οδηατή την σήμερον εθέλυσε να του εγηρέψη να πληροθή τα βυζαστηκά τζη και τ' αναθροφύμα τζη με στράταν της δηκαιοσήνης ήλθασην ης τον αυτόν σασμόν να της δόσι υπερπυρα κδ ...». 19/11/1540, Σιακωτός, ό.π., σσ. 68-69, αριθμ. 2.

96. 25/6/1541, Σιακωτός ό.π., σ. 69, αριθμ. 3.

97. «... Idcirco ego Antonius de Firmo ... Item dimitto Herini suprascripte meum gabanum de blavo pro fiendo sibi tunica una pro anima mea ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48· «... Idcirco ego Laurencius Manolesso ... Item dimitto Magdalene, filie naturalis dicti fratris et comissarii mei ... Item dimitto Cali, matri dicte Magdalene, yperpera cretensia viginti pro anima mea ...», 22/8/1366, not. Filippo Malpes, McKee 1998, σσ. 378-380, αριθμ. 286.

98. «... Idcirco ego Iohannes Catellanus, custos ... Item dono Guilialmino filio meo naturali yperpera quindecim ... Et si dictus Guilialminus decederet antequam sit annorum duodecim, volo quod mediatas sit uxoris mee et alias mediatas matri dicti Guilialmini ...», 7/2/1326, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 518-519, αριθμ. 397· «... Idcirco ego Antonius de Firmo ... Item dimitto Catarine, filie mee naturali, yperpera quinquaginta ... et si ipsa obiret antequam maritetur, dimitto de predictis yperperis quinquaginta yperpera vigintiquinque Herini, matri eius ...», 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 60-61, αριθμ. 48· Διαθήκη του Henricus Macarello 28/4/1350: «... In prima lago a Oloise mio fio naturale ... Et se lo dito Oloise morisse sença riede mascolo, che lo dito mio logo sia venduto et de li deneri de quello sia dado a Cherana mare delo dito mio fio Oloise yperpera cinquanta ...», 12/11/1366, Santschi, Memoriali, σ. 112, αριθμ. 88· «... Idcirco ego Dondade Erizo ... Si vero ambe obierint sine filiis volo ac ordino quod dicta Maria, mater ipsarum, habeat de bonis meis predictis yperpera centum et quinquaginta ...», 12/1/1376 (m.v. 1375), not. Giovanni de Hugolinis, McKee 1998, σσ. 733-735, αριθμ. 580· 15/6/1535, Ιωάννης Ολόχαλος, σσ. 156-157, αριθμ. 151.

Ελάχιστοι είναι αυτοί που δείχνουν με τη διάταξη της τελευταίας βουλή-σεώς τους έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για τις άγαμες αυτές μητέρες⁹⁹. Αξίζει να αναφερθεί εδώ το παράδειγμα του Κερκυραίου Στέφανου Καλμπαούτα που καθιστά κληρονόμο του την «κοπέλαν» του¹⁰⁰, καθώς και αυτό του Νικολό Μπος του Τζουάννε, ο οποίος και αφήνει τη σύντροφο του Μαρία Σκλαβεροπούλα «... κερά καὶ κουμεσαρά εἰς ὅλλα μου τὰ πράγματα οὕτω κινητὰ ὡσὰν ἀκίνητα ...», καθιστώντας τα δύο «μπα-στάρδια» που έχει αποκτήσει μαζί της γενικούς κληρονόμους του¹⁰¹. Χαρακτηριστική επίσης είναι και η περίπτωση της Marchesina Habramo, που στην προσπάθειά της να εξασφαλίσει την απελευθέρωση μιας σκλάβας, η οποία και είχε αποκτήσει με τον πεθαμένο γιο της ένα αγόρι, απειλεί όχι μόνο «sub pena maledictionis», αλλά και με αποκλήρωση τους κληρονόμους και εκτελεστές της διαθήκης της, που δεν θα υπακούσουν τις εντολές της, καθορίζοντας μάλιστα να διατεθούν οι κληροδοσίες που τους αφορούν «... illis personis que voluerint deffendere et manutenere libertatem eorumdem Herini et natorum eius ...». Μέτρο μάλλον πιο αποτελεσματικό από την αμφίβολη λειτουργία των αρών¹⁰².

5. Τα νόθα παιδιά

Η σκιαγράφηση του νομικού και κοινωνικού καθεστώτος των ιδίων των φυσικών παιδιών προβάλλει πιο εύκολη από αυτή των γονέων τους. Οι μαρτυρίες εξάλλου που έχουν συγκεντρωθεί αναφέρονται στη συντριπτική τους πλειοψηφία στους ίδιους τους νόθους. Βέβαια οι όποιες γενικές δύνανται δίνουν μια εικόνα σε μεγάλο βαθμό απλουστευτική, αφού η κάθε περίπτωση έχει τις δικές της ιδιαιτερότητες. Μια βασική διάκριση, που πρέπει να γίνει, είναι ανάλογα με το κοινωνικό καθεστώς των πατέρων. Τα φυσικά παιδιά των ευγενών, όσο ακόμη είναι μικρά, ανατρέφονται συνήθως κοντά στη μητέρα τους σε κάποιο από τα χωριά που ανήκουν

99. Βλ. σχετ. 8/9/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 257-260, διαθ. 143, και 26/2/1532 (1531 m.v.), σσ. 273-275, διαθ. 152.

100. «... δια τουτό ἐγὼ Στέφανος τοῦ Καλμπαούτα(ς), εὐρισκόμενος δια τοῦ νῆν εἰς τὸν Χάντακα τῆς Κρίτης ... καὶ τὸ ἄλλον ἡμῃ να πηγένει εἰς τὴν κοπέλαν μου, τὴ Δάφ-νουν, με τὴν ὅπιαν ἡκαμα τὸ πεδὴ, ἦον δια ψιχηκόν, καὶ στέκεται εἰς τοὺς Κουριφούς· καὶ ἀνὲν καὶ ἡ κοπέλα μου ἡθελεν κρατεῖ τὴν τιμὴν μου, να ναι εδικά της· ἡδεμὴ, να ἦναι τοῦ πεδίου· καὶ ἀνὲν καὶ ἡθελεν ἦστε καλὴ καὶ να ἀτεντέρη το πεδὴ μου, να το τρώγει ὡς τὴν ζωὴν της· ἀποθανόντά της να ναι πάλη τοῦ πεδίου ...». Ιούνιος 1530, Αντώνιος Γιαλέας, σσ. 56-58.

101. 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

102. 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-184, αριθμ. 144.

στον πατέρα τους, ή σε κάποιο συγγενικό σπίτι από την πατρική πλευρά¹⁰³. Η Ζαμπέτα, χήρα του ποτέ Γιάκομο Κορνάρο, έχει αναθρέψει τη φυσική κόρη του γιου της Τζινέβρα, την οποία και προικίζει με 6000 υπέρπυρα¹⁰⁴, ενώ στο σπίτι του Andrea και της Cornarola Cornaro έχει βρει καταφύγιο η νόθα κόρη ενός ανηψιού τους¹⁰⁵. Αποφασιστικό ορόσημο αποτελεί ο χρόνος θανάτου του πατέρα τους. Η διαθήκη του, αλλά και οι διαθέσεις των νόμιμων αδελφών τους, εφόσον υπάρχουν τέτοιοι, είναι οι παράγοντες που θα καθορίσουν τη μετέπειτα πορεία τους. Συνήθως τα παιδιά αυτά εγκαθίστανται σε κάποιο από τα αγροκτήματα που τους κληροδοτεί ο πατέρας τους και ζουν ως μικροκαλλιεργητές¹⁰⁶, ή παραμένουν στην υπηρεσία των νόμιμων αδελφών τους εκτελώντας χρέη ακολούθων και επιστατών ή ενοικιάζοντας κτήματα από αυτούς¹⁰⁷. Όταν το επιτρέπουν οι ιδιαίτερες συνθήκες, γίνονται οι έμπιστοι άνθρωποί τους, οι οποίοι ακριβώς εξαιτίας της ενδιαμέσης προσωπικής τους κατάστασης είναι διατεθειμένοι να υπερασπιστούν τα συμφέροντα της φυσικής τους

103. «... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa (ego Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro), igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino ...», 8/7/1646. Μαυρομάτης. Κι άλλες ελληνικές διαθήκες κτλ., σσ. 168-171.

104. 18/12/1572, νοτ. Μάρκος Καλυβάς, Μέρτζιος. Κρητικά Συμβόλαια κτλ., σσ. 114-115, αριθμ. β XVI.

105. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro fù del Cl(arissi)mo s(igno)r Giacomo ... per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa ...», 10/3/1611. Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), τχ. II, σσ. 432-433.

106. «... Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ... de bono et puro musto cretensi de vinea de Paraschi quam laboro ego suprascriptus Nicolaus ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Manifestum facimus nos Nicolaus et Petrus Cornario fratres, filii naturales condam domini Marci Cornario, ambo habitatores Candide ... de bono et puro musto cretensi de vinea de Paraschi quam laboro ego suprascriptus Nicolaus ...», 7/2/1300, Pietro Pizolo I, σ. 26, αριθμ. 40· «... Idcirco ego Marinus Mauroceno, aurifex ... In primis dimitto Iohanni Mauroceno, filio meo naturali ... vineam meam positam super territorium casalis Peneradhi ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee, σσ. 79-80, αριθμ. 62· «... Idcirco ego Gregorius Langadhioti ... Item dimitto Iacobo Langadhioti, filio meo naturali, meam parvam vienam sitam in casali Selopulo ...», 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 281-282, αριθμ. 216.

107. «... Manifestum facio ego Franciscus Grimani filius condam Iohannis Grimani habitator Candide quia cum meis heredibus do, concedo atque afficto tibi Marco Grimani fratri meo naturali habitatori in meo casali de Partira et tuis heredibus unam peciam terre de iure mee partis milicie de la Partira ... Quam terram teneris et debes implantare in mense aprilis pius venturo vinea bene et convenienter ...», 2/5/1300, Pietro Pizolo I, σ. 209, αριθμ. 450.

οικογένειας με ιδιαίτερη αυταπάρνηση. Χαρακτηριστικά εν προκειμένω είναι δύο περιστατικά. Αφενός μεν η περίπτωση των δύο νόθων γιων του Francesco Demezzo, οι οποίοι, στο τέλος του 16^{ου} αιώνα, όχι μόνο παίρνουν μέρος στην αντιπαράθεση του πατέρα τους και του θείου τους με τους χωρικούς του φέουδου που κατέχουν στο Μελιδόνι Ρεθύμνου, αλλά ο ένας από αυτούς φτάνει ακόμη και να σκοτώσει τον πρωταίτιο της αντιδράσης¹⁰⁸. Αφετέρου δε η υπόθεση της οικογένειας Fradello που το πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα τάραξε τα λιμνάζοντα ύδατα της επαρχιακής Κρήτης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία μιας έκθεσης, την οποία ο Γενικός Προβλεπτής Francesco Moresini υποβάλλει το 1629 στην κυβέρνηση της μητρόπολης, μπράβοι της οικογένειας Fradello σκότωσαν τον *conduttier* Querini και στη συνέχεια διέφυγαν από την πόλη. Όταν οι αρχές τους αναζήτησαν στο σπίτι του Fradello στον Χάνδακα, αυτός οχυρώθηκε μαζί με ένα νόθο γιο του και αντιστάθηκε μέχρι που δύο λόχοι στρατιωτών επενέβησαν, τους συνέλαβαν και τους παρέδωσαν στη δικαιοσύνη. Πατέρας και γιος δικάστηκαν και σε λίγες μέρες εκτελέστηκαν δημόσια¹⁰⁹.

Κάποιοι από τους νόθους, ιδιαίτερα κατά την ύστερη βενετοκρατία, καταφέρνουν να εξασφαλίσουν την υποδεέστερη κρητική ευγένεια, στα πλαίσια μια ευρύτερης τακτικής της Γαληνοτάτης για τη δημιουργία πιστών υπηκόων¹¹⁰. Με τη λογική αυτή απέκτησαν την ιδιότητα του κρητικού ευγενούς τόσο ο Zuan Francesco Grego (1649), νόθος γιος του ευγενούς Francesco Grego, όσο και ο Giorgio Demezzo κανονικός και αρχιεπισκοπικός βικάριος του Χάνδακα, εγγονός και αυτός ενός νόθου της οικογένειας Demezzo¹¹¹.

Η κατάσταση φαίνεται λίγο διαφορετική για τα νόθα παιδιά των αστών και των επαγγελματιών. Στις περισσότερες περιπτώσεις εντάσσονται νωρίς στη ζωή, ακολουθώντας μια ανεξάρτητη επαγγελματική πορεία από αυτή του πατέρα τους¹¹². Στις πηγές μαρτυρείται μια μεγάλη ποικιλία

108. Για την υπόθεση βλ. σχετ. Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.

109. Σπανάκης Ι, σσ. 104-107.

110. Αντίστοιχη τακτική εφαρμόστηκε και στην ίδια την Βενετία, όπου τα φυσικά τέκνα ευγενών μπορούσαν να πετύχουν την εγγραφή στη μεσαία τάξη των *cittadini originari*. Βλ. σχετ. Λαμπρινός, *Οι γυναίκες κτλ.*, σ. 90, σημ. 19.

111. Βλ. σχετ. Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετίας 1998, σσ. 314-315· της ίδιας, «Ο επίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», *Ανθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 500, σημ. 19.

112. «... Manifestum facio ego Marcus Gen. filius naturalis Leonardi Geno, beccarius habitator Candide ...», 16/9/1279, Leonardo Marcello, σ. 50, αριθμ. 130· «... Manifestum facio ego Nicolaus Karavello filius naturalis condam Iacobi Karavello, pisatoris habitator

επαγγελματιών που δηλώνουν την ιδιότητά τους ως νόθων. Κρεοπώλες, ψαράδες, ξυλουργοί¹¹³, ακόμη και μοναχοί¹¹⁴, προσθέτουν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα τον επιθετικό προσδιορισμό *naturales* στο όνομα τους καθώς συμβάλλονται. Κάποιοι από αυτούς παρουσιάζονται να συνάπτουν συμβάσεις μαθητείας για τον εαυτό τους¹¹⁵, ή να μπαίνουν υπηρέτες¹¹⁶, ενώ κάποιοι άλλοι είναι τόσο εύποροι ώστε να προσλαμβάνουν οι ίδιοι υπηρέτες¹¹⁷.

Οι παραπάνω συνθήκες διαφοροποιούνται φυσικά για τα κορίτσια. Στις παράνομες κόρες των ευγενών η αναμονή μιας καλής προίικας τις κάνει να εξασφαλίζουν ένα γάμο καλύτερο από τον αναμενόμενο, ενώ τα κορίτσια των αστών φαίνεται να παντρεύονται, χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα ανθρώπους της τάξης τους.

Βέβαια η ιδιότητα του νόθου όχι μόνο ήταν δυνατό να δημιουργήσει τις συνθήκες για μια καλύτερη κοινωνική κατάταξη, αλλά πολλές φορές αποτελούσε και την ασφαλιστική εκείνη δικλείδα που εξασφάλιζε την προσωπική ελευθερία στο φορέα της. Στη βενετοκρατική κοινωνία, όπου η

in casali Melesse ...», 7/4/1300, Pietro Pizolo I, σ. 173, αριθμ. 372. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis, habitatrix Candide ... Item dimitto Çanachi, filie naturali Micelivi, marangoni, filiolo meo, yperpera duo», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384.

113. Βλ. σχετ. την αμέσως προηγούμενη υποσημείωση.

114. «... Idcirco ego [Macarius] monachus de Troia ... Inprimis quidem dimitto Petro Mudacio, filio naturali Marci Mudacio, unum meum cohoptorium et duos meos libros grecos, videlicet Eucologium et Tipicum pro anima mea. Item dimitto Georgio Vari, filio naturali Nicolai Marango, discenti meo, pro anima mea librum unum nominatum Schimatologium ...», 14/3/1332, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 138, αριθμ. 104. «... Idcirco ego macarius, monacus, trogianus, habitator in monasterio Sancti Liberalis burgi Candide ... Residuum vero omnium meorum bonorum mobiliium et immobiliium ... dimitto Herini, nepti et commissarie mee, et Petro Mudacio, filio naturali domini Marci Mudacio, discipulo meo ...», 25/3/1332, not. Antonio Rodolfo, McKee 1998, σσ. 583-584, αριθμ. 452. Λίγο ή πολύ ο μοναχός Μακάριος de Troia στις δύο διαθήκες, που συντάσσει με διαφορά μόλις μιας μέρας, καθιστά κληρονόμους τους δύο υποτακτικούς του, που είναι νόθοι.

115. «... Manifestum facio ego Marcus Gambaça filius naturalis Nicolai Gambaça habitator Candide tibi Thome Malea calligario ... affirmo me ad standum tecum ...», 9/3/1306, Angelo de Cartura, σ. 162, αριθμ. 421.

116. «... Manifestum facio ego Petrus Marino, filius naturalis Marini Marino, habitator Candide cum meis heredibus, tibi Marino Quirino habitatori in eadem Candida et tuis heredibus, quia affirmo me ad standum tecum amodo usque ad annos II proximos ...», 28/7/1305, Angelo de Cartura, σ. 59, αριθμ. 154.

117. «... Manifestum facio ego Michalli Iallina de Romania de loco qui dicitur Virivuri tibi Iohanne Avonale naturali habitatori in Candida ... quia ... affirmo me tecum ... ad faciendum tua servicia ...», 13/2/1306 (m.v.1305), Angelo de Cartura, σ. 136, αριθμ. 359.

θέση του εξαρτημένου καλλιεργητή δεν ήταν η καλύτερη¹¹⁸, το στίγμα του νόθου αποτελούσε μια από τις λίγες ευκαιρίες διαφυγής¹¹⁹. Η απόδειξη ότι κάποιος δουλοπάροικος ήταν φυσικό τέκνο ελεύθερου ανθρώπου, του εξασφάλιζε την απελευθέρωσή του, παρά τα νομικά ελαττώματα που παρουσίαζε ένας τέτοιος ισχυρισμός, ο οποίος φαίνεται ότι δεν είχε ερείσματα στο βενετικό νόμο. Στα Statuta Venetorum καθοριζόταν ότι το παιδί που θα γεννιόταν από πατέρα ελεύθερο και μητέρα εξαρτημένη ακολουθούσε το καθεστώς της μητέρας του¹²⁰. Όμως μια τέτοια διάταξη, δεν έκανε λόγο για νόθα και όπως πολύ σωστά παρατηρεί η Santschi¹²¹, ούτως ή άλλως είχε πέσει σε αχρηστία και δεν εφαρμοζόταν από τους δικαστές. Στο Αρχείο του Δούκα της Κρήτης εντοπίζονται αρκετές τέτοιες δικαστικές υποθέσεις, όπως η περίπτωση του Scopelleto Tiepolo, που κατάφερε να απελευθερωθεί αποδεικνύοντας ότι δεν ήταν γιος του δημόσιου δουλοπαροίκου Johannes Pramatesti, αλλά φυσικό τέκνο του Δούκα της Κρήτης Giacomo Tiepolo¹²², ή αυτή του Theodorus Dondi, οποίος μπροστά στο κίνδυνο να πουληθεί ως βιλλάνος, απέδειξε ότι δεν ήταν γιος του δουλοπάροικου συζύγου της μητέρας του, αλλά του Nicolaus Dondi, στο σπίτι του οποίου υπηρετούσε η μητέρα του και κοντά στον οποίο ζούσε ο ίδιος κατά διαστήματα όταν ήταν μικρό παιδί¹²³. Παρόμοια ήταν τα επιχειρήματα του Michael Avloniti που αναφέρθηκε παραπάνω, πολύ περισσότερο που ο κληρικός πατέρας του και η μητέρα του είχαν στο παρελθόν καταδικαστεί για μοιχεία¹²⁴, καθώς και του Giorgio Cornario που απέδειξε ότι ήταν φυσικός γιος του ευγενούς Andrea Cornario¹²⁵. Με μια πιο προσεκτική ματιά σ' αυτές τις υποθέσεις κατανοεί κανείς ότι, εκτός από τα πραγματικά στοιχεία που προσπαθούν να αποδείξουν οι ενάγοντες (πρόωρη γέννηση – παραμονή στο σπίτι του πατέρα– καταδίκη των

118. Για τους αγρότες της Κρήτης βλ. ενδεικτ. Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997.

119. Βλ. ενδεικτ. Κ. Ντόκος – Χ. Αποστολόπουλος – Δ. Αρβανιτάκης – Ειρήνη Λυδάκη – Σ. Μπίρταχας – Γ. Πηλείδης, «Η απελευθέρωση των δουλοπαροίκων της βενετοκρατούμενης Κρήτης στις αρχές του 15^{ου} αιώνα», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), σσ. 41-67.

120. «Si quis nascatur ex patre libero et matre ancilla, servus est», Statuta Venetorum L. IV, c.28, βλ. σχετ. R. Gessi, Gli statuti Veneziani di Jacopo Tiepolo del 1242 e le loro glosse, Memorie del R. Istituto Veneto di Scienze, Lettere et Arti XXX. Βλ. επίσης Μανίν, ό.π., σσ. 8-9.

121. Βλ. σχετ. Santschi, Quelques aspects κτλ., σσ. 111-112.

122. Για την περίπτωση αυτή βλ. σχετ. και παραπάνω σημ. 53.

123. 4/1/1370, Santschi, Sentenze Civili, σσ. 43-44, αριθμ. 184.

124. Βλ. σχετ. σημ. 69.

125. Ανέκδοτη μαρτυρία της 29/1/1323 από το Αρχείο του Duca di Candia. Βλ. σχετ. Santschi, Quelques aspects κτλ., σ. 113.

γονέων για μοιχεία κτλ.), ένα από τα βασικότερα επιχειρήματα που επικαλούνται είναι η *“publica voce e fama”*, η κοινή δηλαδή γνώμη που τους αναγνώριζε ως νόθα παιδιά των συγκεκριμένων πατέρων. Λόγος που σύμφωνα με τα *Statuta Venetorum* συνιστούσε πλήρη απόδειξη όχι μόνο για την πατρότητα, αλλά και για κάθε άλλου είδους συγγένεια¹²⁶.

Όλες οι πληροφορίες, οι οποίες αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής αντλούνται παρεμπιπτόντως από τις πηγές, αφού ο κύριος όγκος των μαρτυριών που έχουν συγκεντρωθεί αποτελείται από διαθήκες που καθιστούν κληρονόμους ή κληροδόχους τα νόθα αυτά παιδιά. Ο βενετικός νόμος απέκλειε τα φυσικά τέκνα από την εξ αδιαθέτου διαδοχή, δεν εμποδίζε όμως την κατάληψη σ' αυτά κληροδοτημάτων και κληροδοσιών. Έτσι οι άνθρωποι αυτοί μνημονεύονται συχνότατα όχι μόνο στις διαθήκες των πατέρων τους, αλλά και σ' αυτές των συγγενών τους, οι οποίοι και δεν φαίνονται να αγνοούν καθόλου παρόμοια περιστατικά. Σε μια εποχή που ο θεσμός της διαθήκης αποσκοπεί ακόμη όχι στη διάθεση του κύριου όγκου της περιουσίας του διαθέτη, αλλά στη διευθέτηση των επιμέρους εκκρεμοτήτων και κυρίως στην τακτοποίηση των μεταφυσικών ανησυχιών, η μνεία των νόθων –εξ ορισμού οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερων– εξυπηρετούσε θαυμάσια τον τελευταίο αυτό σκοπό. Ίσως εξάλλου, παρόμοιες κληροδοσίες να εξέφραζαν και κάποιες, εντός πολλών εισαγωγικών, τύψεις για τα κληρονομικά μερίδια που η παράνομη ιδιότητα στερούσε από τους συγκεκριμένους και να εντάσσονταν σε μια προσπάθεια αποκατάστασής τους. Σε κάθε περίπτωση, όποια και αν υπήρξαν τα κίνητρα τους, η κατάλειψη κληροδοτημάτων στους νόθους συνιστά και την καλύτερη απόδειξη της συλλογικής στάσης της κοινωνίας απέναντι στο φαινόμενο. Έτσι κληροδοσίες εμφανίζονται να αφήνουν τα νόμιμα αδέλφια τους¹²⁷, οι θείοι τους από την πατρική γραμμή¹²⁸ και

126. Βλ. σχετ. Μανίν, ό.π., σ. 37.

127. «... Quapropter ego Agnes, relicta Thome Fradelo, habitatrix Candide ... item dimitto Florencie, sorori mee naturali, yperpera viginti ...», 26/7/1320, not. Nocollo Manduga, McKee 1998, σσ. 487-488, αριθμ. 371· «... Id circo ego Philipa, uxor Iohannis Barbadico, habitatrix Candide ... Item Bartholomeo Avonale, fratri meo naturali, yperpera decem ...», 18/5/1324, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 14-16, αριθμ. 13· «... Id circo ego Marcus Cornario de domo maiori, habitator Candide, ... Et residuum meorum bonorum dimitto fratribus meis, ... exceptis locum meum de Mugara cum vilanibus decem et trium vinearum mearum quas habeo at Paraschi. Que volo quod sint Francisci, fratris mei naturalis, qui servire debeat pro una serventaria ...», 30/8/1326, not. Benedetto de Milano, McKee 1998, σσ. 313-315, αριθμ. 239.

128. «... Idcirco ego Anastassu, relicta Nicolai Caravello, quondam habitatrix Candide ... Item dimitto Cali, filie naturali Michalis Maçamurdi, quondam fratris mei, iperpera quinque ...», 30/7/1328, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σσ. 18-19, αριθμ. 16· «... Id circo ego Marinus Quirino ... Item dimitto Corin, filio naturali suprascripti ser

φυσικά οι πάπποι τους¹²⁹. Ακόμη και οι ίδιες οι σύζυγοι παρουσιάζονται, ως έκφραση προφανώς ύψιστου χριστιανικού ήθους και καρτερίας, να αφήνουν κληροδοτήματα στα φυσικά τέκνα των συζύγων τους¹³⁰. Για παράδειγμα η Κατερούτζα Κορνάρο-Ντεμέτζο με τη διαθήκη της που συνέταξε στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 17^{ου} αιώνα, κληροδοτεί αρκετές χιλιάδες υπέρπυρα στα τέσσερα νόθα παιδιά του συζύγου της. Ο τρόπος μάλιστα που γίνεται η αναφορά στα παιδιά αυτά δίνει την εντύπωση ότι προέρχονται από δύο τουλάχιστον διαφορετικές μητέρες¹³¹.

Κατά μέσο όρο τα κληροδοτήματα, που καταλείπονται, κυμαίνονται μεταξύ 20 και 200 υπερπύρων χωρίς να λείπουν οι αυξομειώσεις προς τα πάνω ή προς τα κάτω. Ιδιαίτερες διαφορές ανάλογα με το φύλο των νόθων δεν φαίνεται να υπάρχουν. Απλά στα κορίτσια καταλείπονται κάποιες φορές κοσμήματα¹³², κι-

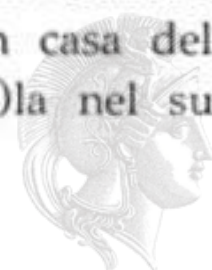
Pauli Quirino, fratris mei, yperpera quatuor ...», 3/5/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 82-84, αριθμ. 64.

129. «... Idcirco ego Iulianus Natale, habitator Candide ... Item dimitto yperpera decem Nicolote, filie naturali Raphaelis, filii mei, pro suo maritare pro anima mea ...», 9/3/1334, not. Antonio Rodolfo, McKee 1998, σσ. 602-604, αριθμ. 469. «... Idcirco ego Marchesina, relictā Nicolai Habramo, ... Item dimitto Marino, filio naturali Petro Habramo, filii mei, yperpera quinque pro anima mea ...», 15/1/1340 (m.v.1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-184, αριθμ. 144.

130. «... Idcirco ego Elena, relictā ser Petri Mudacio ... Item dentur ... Catherine, filie naturali suprascripti quondam viri mei yperpera quatuor ...», 23/1/1360 (m.v.1359), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 223-225, αριθμ. 175. «... Idcirco ego Agnes, relictā ser Thome Paulo, ... Item Marçoli, filie naturali dicte ser Thome Pauli, quondam viri mei, yperpera quinque ...», 16/7/1367, not. Marco Donçorçi, McKee 1998, σσ. 675-676, αριθμ. 532. «... Idcirco ego Benedicta, relictā ser Sclavi Magno, ... Item dimitto Agneti, filie naturali, dicti quondam viri mei, yperpera quinque pro anima mea ...», 23/11/1377, not. Giovanni Morgano, McKee 1998, σσ. 976-977, αριθμ. 777.

131. «... Θελοντας εγω ι Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπροτατου αφεντη Βιτζεντζο Κορναρο και κονσορτε του εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο, να καμο τεσταμεντο και να ορδηνιασο το πραμα μου ... Αχομι αφηνο και τζι Τζουανας και Εργηνας, θιγατερες μπασταρδες του ανοθε μου αρχο, περπυρα χιλιαδες διο καθαμνιας τος, και του Περι και Μαργετας, πουρι πεδια μπασταρδια του ανοθε μου αρχο, καθα- νους τος περπυρα χιλιαδες τρης ... », 17/3/1616, Μαυρομάτης, Ελληνικά έγγραφα κτλ., σσ. 219-224, έγγρ. Β'.

132. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro fù del Cl(arissi)mo s(igno)r Giacomo ... il resto di essi drappi, et uesture di seda lasso à detta mia consorte, per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa, al tempo del suo maritar, per discarrico delle anime nostri, per quello che per sorte hauessimo mancato per l' obbligo del loco delle Cares nell' opere pie che tien in gouerno essa mia consorte- come fornitrice. Di più le lasso tutti gli ori, zogie, et perle, che sono in casa delli ornam(en)ti di essa mia consorte, per darli anco essi alla sudetta fig(lia)la nel suo

νητά και κάποια υφάσματα¹³³. Στην περίπτωση όμως της μελέτης των κληροδοτημάτων, που προέρχονται από τον πατέρα, θα πρέπει να γίνει εξαρχής ένας διαχωρισμός ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια, αφού η αντιμετώπιση των δύο φύλων διαφέρει όχι θεαματικά αλλά ουσιαστικά.

Οι φυσικές κόρες αντιμετωπίζονται ακριβώς με την ίδια νοοτροπία που αντιμετωπίζονται και οι νόμιμες¹³⁴. Τους κληροδοτούνται συνήθως μετρητά¹³⁵ και κινητά¹³⁶, που θα συγκροτήσουν την προίκα τους για ένα καλό γάμο. Το παράδειγμα του Μουδάτσου, που προκειμένου να παντρέψει τη νόθα κόρη του με τον Καλλέργη της υποσχέθηκε λίγο ή πολύ προίκα 25.000 υπερπύρων, είναι ίσως η αντιπροσωπευτικότερη από αυτές τις περιπτώσεις¹³⁷.

Αντίθετα, στα αγόρια καταλείπονται ακίνητα, χωράφια ή σπίτια¹³⁸,

maritar, come di sopra, nel che uoglio però, che habbia aut(ori)tà detta mia consortedi prometter, te darglieli quando le piace, rimetten do il tutto alla sua carità, et so, che ancor essa del suo non le mancherà, per allogar, et honorarla, per le anime nostre, e de tutti i nostri ...», 10/3/1611, Σπανάκης, Η διαθήκη κτλ, σσ. 432-433.

133. «... Idcirco ego Maria, uxor Antonii Belacura, filia Johannis Mestrapiero cerdonis ... Item dimitto Agneti, filie naturali suprascripti Iohannis Maestropiero, patris et comissarii mei, omnes pannos de dorso que in die obitus mei sibi invenientur et tellarium illum cum quo ad presens textit cum suis omnibus ordegnis. Item dimitto suprascripte Agneti, filie patris mei suprascriptim, capitergium unum de sirito et manutergia duo.», 18/12/1331, not. Bonacursius de Fregona, McKee 1998, σσ. 501-502, αριθμ. 384· «... Idcirco ego Viola, relictā Francisci Contareno de Venetiis ... Item dimitto Cataruçe, filie naturali Riguri Macharelo, yperpera quinquaginta, meum lectum de pulma cum capiçale et parum unum lintheaminum aquator telis pro suo maritare ...», 14/4/1336, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 567-568, αριθμ. 439· «... Idcirco ego Marchesina, relictā Nicolai Habramo, ... Item dimitto Flori, filie naturali Petri Habramo, filii mei, ... et duos meos lectos de pulma cum duobus pariis lintheaminum ... Et similiter dimitto eidem Flori suos perolos contrafactos et illud par asiolarum argenti quod ferebat in suo epitochio et mantilia menssalia duo et tavalias septem et septem faciolos et duos pignolatos. Item dimitto eidem Flori duas cultras que adhuc non sunt complete ...», 15/1/1340 (m.v. 1339), not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 182-183, αριθμ. 144.

134. Βλ. σχετ. Σιακωτός, ό.π., σσ. 64-66.

135. «... ἐγὼ Μικέλε Νταμηλάς τοῦ ποτὲ εὐγενικοῦ μισέρ Τζόρτζη ... Ἔτι ἀφήμι τῆς θυγατρὸς μου τῆς νόθας διὰ τὴν ψυχὴν μου, λεγομένης Μαρήνας, εἰς ὥραν ὑπανδρείας αὐτῆς, ἡγουν ὅταν ἔλθῃ χρονῶν ἰβ' ἢ ἀπάνω ἢ κάτω ἡγουν ὅταν θέλει ὑπαδρευθῇ, ὑπέρπυρα χίλια ἀπὸ τὰ καλὰ μου διὰ νὰ ὑπαδρευθῇ ...», 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

136. 12/10/1527, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 217-221, διαθ. 120.

137. νοτ. Ανδρέας Καλλέργης, αριθμ. 238. Βλ. σχετ. Γ. Γρυντάκης, «Το Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκρατοχής», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 5-6 (1991), σ. 126.

138. «... Idcirco ego Gregorius Langadhioti ... Item dimitto Iacobo Langadhioti, filio meo naturali, meam parvam vineam sitam in casali Selopulo ... et cum patiterio de Moscomili ...», 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 282-283, αριθμ. 216· 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270· «... Item volo quod

πολλές φορές ακόμη και ολόκληρα φέουδα ή τμήματα τους¹³⁹, χωρίς βέβαια να λείπουν εντελώς και οι περιπτώσεις των μετρητών¹⁴⁰. Κάποιοι μάλιστα φτάνουν στο σημείο να εξισώσουν τα νόμιμα παιδιά τους με τα φυσικά, καθιστώντας τα όλα αδιακρίτως εξ αδιαιρέτου κληρονόμους¹⁴¹, ή και ορίζοντας τα ίδια τα νόθα μοναδικούς κληρονόμους και εκτελεστές της διαθήκης τους¹⁴². Επίσης δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο πατέρας καθορίζει ότι ο φυσικός του γιος πρέπει τουλάχιστον μέχρι να ενηλικιωθεί να παραμένει στο πατρικό σπίτι μαζί με τα νόμιμα αδέλφια του, συντηρούμενος από αυτά¹⁴³.

Zanachius et Antonius suprascripti mei filii naturales. ... et habeant etiam tunc vineam de Malvasia ... et domun unam ...», 25/5/1363, Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164.

139. «... Idcirco ego Petrus Dono ... Item dimitto Pauleto, filio meo naturali, meam dimidiam serventariam de Sysiu et dimidiam serventariam de mea particula convenientem michi ex bonis Iohannis Dono, fratris mei ... Item dimitto dicto Pauleto omnes meos villanos Psicicari ...», 20/1/1347 (m.v. 1346), not. Alberto Palamonte, McKee 1998, σσ. 637-639, αριθμ. 498· «... Idcirco ego Franciscus Caravello ... Item dimitto Andree, filio meo naturali, meam serventariam unam et dimidiam de la Cida et unam meam serventaria de la Vatheia ...», 22/8/1371, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σσ. 369-372, αριθμ. 280· 28/4/1350, Santschi, Memoriali, σ. 112, αριθμ. 88.

140. «... Item volo quod Zanachius et Antonius suprascripti mei filii naturales ... habeant de meis bonis pro quolibet yperpera trecenta ...», 25/5/1363, Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164· «... Idcirco ego Franciscus Caravello ... Item dimitto Andree, filio meo naturali ... Item volo quod suprascriptus Andreas habeat de meis bonis mobilibus per modum mutui yperpera duomillia ...», 22/8/1371, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σσ. 369-372, αριθμ. 280· 17/12/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 717-718, αριθμ. 567.

141. «Testamentum Iacobi Pantaleo : Residuum vero omnium meorum bonorum mobilium et immobilium ... dimitto Ninde filie mee et commissarie, et Andree et Leonardo filiis meis naturalibus quos habeo cum Paximadena dividendum equaliter inter eos ...», 24/2/1365, Santschi, Sentenze Civili, σ. 88, αριθμ. 345.

142. «... Idcirco ego Nicolaus Gisi, filius quondam domini Roberti Gisi, habitator Candide ... In quo esse constituo meum solum fidei commissarium Iohannem Gisi, filium meum naturalem ... Cui quidem Iohanni et Marco et Andree Gisi, fratribus eius, meis filiis naturalibus, dimitto meas vineas de Marathiti et cetera alia omnia mea bona michi quocumque modo et ingenio spectantia et pertinentia tam per successionem, legatum quam alio quocumque iure, modo et ingenio, ut predicta omnia dividantur et dividere debeant quoqualiter inter eos ...», 28/6/1361, not. Giorgio de Milano, McKee 1998, σ. 352, αριθμ. 270· 11/7/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 255-257, διαθ. 142.

143. «... Id circo ego Marcus Baroci, habitator Candide ... Item volo quod quousque Marinellus, filius meus naturalis, voluerit stare cum filiis meis, fratribus suis, habere debeat victum et vestitum de bonis meis. Et si dictus Marinellus voluerit redocere de dictis fratribus suis dentur sibi yperpera vigintiquinque. ...», 8/3/1319, not. Leonardus Quirino, McKee 1998, σ. 446, αριθμ. 337· 21/3/1325, not. Andreas de Bello Amore, McKee 1998, σ. 31, αριθμ. 23· 25/8/1343, Santschi, Sentenze Civili, σ. 5, αριθμ. 15·

Αλλά και οι ίδιες οι σχέσεις των νόθων με τον πατέρα και τα αδέλφια τους δεν φαίνεται να ήταν, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, εχθρικές. Μάλιστα κάποιες φορές οι πατέρες παρουσιάζονται να τους εμπιστεύονται τη διαχείριση των υποθέσεων και της περιουσίας τους¹⁴⁴. Εξάλλου η νομική τους ανικανότητα να κληρονομήσουν εξ αδιαθέτου περιόριζε σημαντικά τις τριβές με τα ετεροθαλή αδέλφια τους. Είναι ενδεικτικό ότι τα νόμιμα παιδιά όχι μόνο τους καταλείπουν κληροδοτήματα¹⁴⁵ και φροντίζουν να εκπληρώνουν με αρκετή συνέπεια τις εντολές των πατέρων τους¹⁴⁶, αλλά κάποιοι φτάνουν να τους αναθέσουν ακόμη και τα μνημόσυνά τους¹⁴⁷ ή να τους καταστήσουν εκτελεστές της διαθήκης τους¹⁴⁸.

Βέβαια η παραπάνω ιδανική κατάσταση που περιγράφηκε δεν είναι χωρίς εξαιρέσεις. Υπάρχουν πατέρες που περιορίζουν τα φυσικά τους παιδιά¹⁴⁹ σ' ένα μικρό κληροδοτήμα, ορίζοντας η υπόλοιπη περιουσία τους να μοιραστεί στους φτωχούς¹⁵⁰, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι κληροδοσίες παρακρατούνται από τους νόμιμους κληρονόμους και τα νόθα παιδιά αναγκάζονται να καταφύγουν στα δικαστήρια για να τις διεκδικήσουν¹⁵¹.

«... Idcirco ego Iohannes Iallina ... Item volo et ordino quod predicti comissarii mei debeant subtentare et gubernare de victu et vestitu suprascriptum Catarinum, filium meum naturalem, donec pervenerit ad etatem annorum decemocto de meis bonis ...», 19/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σσ. 67-70, αριθμ. 54· 12/6/1350, not. Giovanni Gerardo, McKee 1998, σσ. 282-283, αριθμ. 216· 7/10/1375, not. Leonardo Cavisino, McKee 1998, σσ. 703-704, αριθμ. 557. Βλ. επίσης και παραπάνω σημ. 76, 77.

144. 17/1/1271, Pietro Scardon, σσ. 29-30, αριθμ. 69· 2/5/1271, Pietro Scardon, σσ. 103-104, αριθμ. 276.

145. Βλ. σχετ. υποσημ. 112.

146. «... Plenam et irrevocabilem securitatem facio ego Iacobellus filius naturalis Petri de Caliva defuncti habitator Candide cum meis heredibus vobis Iohanni et Nicolao de Caliva fratribus commissariis suprascripti Petri patris nostri habitatoribus in eadem Candida ... de illis yperperis in Creta currentibus .C., que suprascriptus Petrus pater nostrer dimisit sive legavit michi dare per cartulam sui testamenti. Nunc autem quia vos de suprascriptis .C. yperperis me bene appacastis et deliberastis, amodo in antea vos securos reddo et cetera, quia nichil inde remansit et cetera ...», 21/8/1305, Angelo de Cartura, σ. 71, αριθμ. 185.

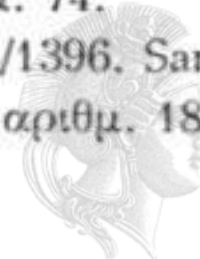
147. «... Item dimitto Vasilio Vanichi, fratri meo naturali, quolibet anno yperpera quinque usque ad annos decem pro faciendo epimnimosino pro anima mea ...», 27/8/1331, not. Albertinus Maça, McKee 1998, σσ. 538-540, αριθμ. 415.

148. 17/2/1271, Pietro Scardon, σσ. 30, αριθμ. 71.

149. «... καγω Νικολός Μπός του ποτέ αξίου μισέρ Τζουάννε, οικών εν Χανδάκι Κρήτης ... Έτι αφίνω του Φραγκέσκου του μπαστάδου μου, υπέρπερα πέντε και την κατάραν μου, ο οποίος εντιστάθηκε μου και εκλευται μου πάντα ...», 22/3/1512, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, σσ. 56-57, διαθ. 32.

150. 12/4/1348, not. Angelo Bocontolo, McKee 1998, σ. 98, αριθμ. 74.

151. 30/10/1386, Santschi, Memoriali, σ. 255, αριθμ. 1164· 18/3/1396, Santschi, Memoriali, σ. 379, αριθμ. 1754· 4/11/1399, Santschi, Memoriali, σ. 389, αριθμ. 1821.

Το φαινόμενο των φυσικών τέκνων, όπως έγινε απόπειρα να σκιαγραφηθεί παραπάνω, προκαλεί εντύπωση όχι μόνο με την ευρύτητα της διάδοσής του, τουλάχιστον στους ανώτερους κύκλους της βενετικής και κρητικής αριστοκρατίας, αλλά και με την επιδεικνυόμενη ανεκτικότητα της ίδιας της κοινωνίας. Το ιδιαίτερα προωθημένο σχήμα των άγαμων γονέων, που διανέμουν μεταξύ τους τα παιδιά τους, και το οποίο μοιάζει να προέρχεται περισσότερο από κάποιο σύγχρονο συμβολαιογραφικό αρχείο των βόρειων ευρωπαϊκών χωρών, παρά από ένα νοταριακό κατάστιχο του 16^{ου} αιώνα¹⁵², μπορεί φυσικά να αποτελεί μια εξαίρεση, συνιστά όμως το δίχως άλλο μια ισχυρή ένδειξη για τη συλλογική νοοτροπία. Οι θρησκευτικές απαγορεύσεις, οι οποίες βέβαια εξ ορισμού θέτουν ισχυρά εμπόδια, δεν φαίνεται να εμποδίζουν τον κόσμο αυτό, να αντιμετωπίζει με ρεαλισμό την πραγματικότητα και να ενσωματώνει στους κόλπους του τα παιδιά που είχαν γεννηθεί έξω από τα επιτρεπόμενα πλαίσια του νόμιμου και εκκλησιαστικά επιβαλλόμενου. Το ίδιο το γεγονός της γέννησης ενός νόθου σε καμιά περίπτωση δεν συγκαλύπτεται, ούτε όμως και θεσμοποιείται. Τα νόθα παιδιά και οι μητέρες τους δεν απέκτησαν ποτέ νόμιμα δικαιώματα απέναντι στο φυσικό τους πατέρα και την οικογένειά του. Η μητέρα γίνεται ακόμα λιγότερο αποδεκτή. Επιβαρύνεται από το ηθικό ατόπημα και περιθωριοποιείται. Αντίθετα τα παιδιά φαίνεται να υποστηρίζονται περισσότερο. Αυτό που τους στερεί ο νόμος, τους αποδίδεται με πλάγιους τρόπους αν όχι στο ακέραιο, τις περισσότερες φορές σε ένα ικανοποιητικό βαθμό. Η μνεία στις διαθήκες που συντάσσουν οι πατέρες και οι συγγενείς τους, εκτός από το όποιο οικονομικό αντίκρυσμα, εξασφάλιζε στα άτομα αυτά την ευκολότερη ένταξη στην ταξική κοινωνία της εποχής τους, αν όχι ως ισάξιους, τουλάχιστον ως αποδεκτούς.

152. «... Φανερών κάμνουν ετούτη η διο μεραίς ο Μανούσος ο Σουρίας του ποτέ Γεώργη και η Σοφία η Μακροπούλα του ποτέ Πασκάλ από το χορίο Σκηνοκάφαλα οδιατη φένεται και ο άνοθεν Μανούσως ήθελεν πέσι με την άνοθεν Σοφία και ήκαμεν με ταύτην διο παιδιά, αρσενικόν και θηλικόν, και οδια να τος λήψουν οι έξοφδες της αφεντίας μας, ήλθασιν εις την κατογεγραμμένην συνήβασιν και εμιράσασιν τα λεγόμενα παιδιά εκήνα, και επήρεν το αρσενικόν ο κύρης και το θηλυκόν η μάνα ...», 30/9/1547, Σιακωτός, ό.π., σ. 70, αριθμ. 4.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. Aalberts, «Ο ηθικός βίος των κρητικών και ειδικά των κληρικών κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα και η συντέλεια του κόσμου», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ηράκλειο 2000, σσ. 31-46.
- Gabriella Airaldi, «...bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos», *Studi e Documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355.
- W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οι διαθήκες του κρητικού νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), σσ. 5-90.
- W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας (εκδ.), Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο 1987.
- Ειρήνη Βλαχάκη, «Η διαθήκη της Αγνής, κόρης του Αλεξίου Καλλέργη (1331) και ο ορθόδοξος επίσκοπος Μακάριος», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Ηράκλειο 1985, σσ. 56-63.
- Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13^{ος}-14^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997.
- Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, *Grecolatinas Nostra*, Πηγές 1, Βενετία 1999.
- Διονυσία Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), σσ. 300-403.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Α. Βλαστού, Ρούστικα 1599-1614*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη συμβολαιογράφου Τζώρτζη Τρωίλου*, Αθήνα 1990.
- Γ. Γρυντάκης, «Το Ρέθυμνο τα τελευταία χρόνια της Ενετοκατοχής», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 5-6 (1991), σσ. 109-131.
- Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Ανδρέα Καλλέργη (1635-1649)*, Αθήνα 1994.
- Γ. Γρυντάκης, «Ρεθεμνιώτες Νοτάριοι και Διαθήκες (1586-1646)», *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 239-255.
- S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizzolo, Notaio in Candia (1300)*, τ. I, Venezia 1978.
- S. Carbone (εκδ.), *Pietro Pizzolo, Notaio in Candia (1304-1305)*, τ. II, Venezia 1985.
- B. Cecchetti (εκδ.), *Archivio di Stato in Venezia, Statistica degli atti custoditi nella Sezione Notarile*, Venezia 1886.
- M. Chiaudano – A. Lombardo (εκδ.) *Leonardo Marcello, Notaio in Candia (1278-1281)*, Venezia 1960.

- P. Gavitt, *Charity and children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, The University of Michigan Press, U.S.A. 1990.
- E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise au moyen âge», 1ère partie, *Revue de l' Orient latin* 10 (1903-1904), σσ. 172-247.
- E. Gerland, «Histoire de la noblesse crétoise, Documents», 2ème partie, *Revue de l' Orient latin* 11 (1905-1908), σσ. 7-144.
- G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' isola di Creta*, τ. IV, Venezia 1932-1940.
- F. del Giudice - S. Beltrani, *Dizionario Giuridico*, Napoli 1993.
- J. Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Ε. Ζαμπετάκης, «Σχέσεις της βυζαντινής οικογένειας Βαρούχα και Ενετών στην Κρήτη», *Αμάλθεια* ΙΘ', τχ. 74-77 (Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1988), σσ. 65-88.
- Ι. Ζέπος και Π. Ζέπος (εκδ.), «Synopsis Basilicorum (Maior)», *Jus Graecoromanum V*, Αθήναι 1931. (SBM)
- G. Heimbach (εκδ.), *Konstantin Harmenopoulos, Manuale legum sive Hexabiblos cum appendicibus et legibus agrariis*, Leipzig 1851 (ανατ. Aalen 1969). (Αρμ.)
- Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Ηράκλειο 2003.
- Ε. Καραμπελιάς, *Γάμος και παλλακεία στην ύστερη αρχαιότητα. Ρωμαϊκές καταβολές και βυζαντινές προεκτάσεις*, Αθήνα – Κομοτηνή 1988.
- A. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματα της», *Βυζαντινά* 14 (1988), σσ. 223-236.
- P. Krueger (εκδ.), *Codex Justinianus, Corpus Iuris Civilis*, τ. II, Berolini 1877. (C).
- Κ. Λαμπρινός, «Κοινωνικές και οικονομικές αντιθέσεις σε ένα χωριό της Κρητικής υπαίθρου (τέλη 16^{ου} αι.)», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 379-396.
- Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος})», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σσ. 83-142.
- A. Lombardo (εκδ.), *Documenti della Colonia Veneziana di Creta: I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*, Torino 1942.
- A. Lombardo, *Zaccaria de Freddo, Notaio in Candia (1352 – 1357)*, Venezia 1968.
- Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19(1983-1984), σσ. 62-79.
- Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σσ. 214-227.
- Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889.

- Μ. Μανούσακας, «Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστική ιστορίαν της Κρήτης του 14^{ου}-16^{ου} αιώνος (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος)», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15 (1961), σσ. 144-233.
- Μ. Μανούσακας, *Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την ορθόδοξον Ελληνικήν αδελφότητα*, Βενετία 1968.
- Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), σσ. 206-254.
- Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιάκωβου Cornaro», *Λοιβή εις Μνήμην Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινού*, Ηράκλειον 1994, σσ. 159-176.
- Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, Νοτάριος Ιεραπέτρας. Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994.
- Sally Mc Kee (εκδ.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, τ. I-III, Washington D.C. 1998.
- Κ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962), τ. II, σσ. 228-308.
- Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά Συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19/I-III (1965), σσ. 111-145.
- Ε. Μοάτσος, «Ανέκδοτος κατάλογος νοταρίων της Κρήτης», *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 298-309.
- Th. Mommsen – P. Meyer (εκδ.), *Codex Theodosianus, Theodosiani Libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis [Codex Theodosianus 1/2]*, Berolini 1904. (CTh)
- R. Morozzo Della Rocca (εκδ.), *Benvenuto de Brixano, notaio in Candia (1301-1302)*, Venezia 1950.
- Μ. Μπορμπουδάκης, «Η βυζαντινή τέχνη ως την πρώιμη Βενετοκρατία», *Κρήτη : Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 11-103.
- Μ. Μπορμπουδάκης, «Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. II, Κρήτη 1988, σσ. 233-288.
- D. Nicholas, *Η εξέλιξη του μεσαιωνικού κόσμου, Κοινωνία, διακυβέρνηση και σκέψη στην Ευρώπη 312-1500*, Αθήνα 2000.
- Μ. Νικολιδάκης, «Ο κρητικός ιερομόναχος Ναθανάηλ Μπερτός και οι ειδήσεις του για την ηθική κατάσταση της κρητικής κοινωνίας κατά τα τέλη του 15^{ου} αιώνα», *Κρητολογία* 14-15 (1982), σσ. 131-153.
- Σ. Ξανθουδίδης, «Πατριαρχική Εγκύκλιος του 1401 προς τον κλήρον της Κρήτης», *Εφημ. Ίδη Ηρακλείου*, φ. 60 (15 Μαρτίου 1908), σσ. 1δ-2^α (= Σ. Ξανθουδίδης, *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 106-108).

- Σ. Ξανθουδίδης, «Κρητικά Συμβόλαια εκ της Ενετοκρατίας», *Χριστιανική Κρήτη* 1 (1912), σσ. 1-288.
- Σ. Ξανθουδίδης, «Οι άρχοντες Βαρούχαι ως Φεουδάρχαι», *Μελετήματα*, Ηράκλειο 1980, σσ. 93-105.
- Ν. Παναγιωτάκης, «Έρευναι εν Βενετία, Ι. Περί Καλλεργών», *Ο Ποιητής του "Ερωτόκριτου" και άλλα Βενετοκρητικά Μελετήματα*, Ηράκλειο 1989, σσ. 51-64.
- Ν. Παναγιωτάκης, «"Στο Κάστρον επαντρεύτηκε"», *Ροδωνιά*, Τιμή στο Μ.Ι. Μανούσακα, τ. II, Ρέθυμνο 1994, σσ. 371-388.
- Ελευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου*, τ. II, Οικογενειακό δίκαιο, Αθήνα – Κομοτηνή 1997.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Οι Βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16^ο αιώνα (εξασφάλιση τίτλων)», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά 1991, σσ. 431-438.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Κατάλογος των Δουκών της Κρήτης», *Ροδωνιά*, Τιμή στον Μ. Μανούσακα, τ. 2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 389-396.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Βενετίας 1998, σσ. 305-318.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Ο επίσκοπος Χανίων Giorgio Demezzo (1657-1668)», *Άνθη Χαρίτων*, Βενετία 1998, σσ. 497-512.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Συλλογή διατάξεων για τη Βενετική ευγένεια στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β2, Ηράκλειο 2000, σσ. 143-153.
- Ασπασία Παπαδάκη, «Η τελετή των σαράντα ωρών στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 535-544.
- Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996.
- Anastassia Papadia-Lala, «Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia Veneziana (secoli XVI e XVII)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σσ. 273-285.
- Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, τ. I, II, Αθήναι 1963.
- Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965.
- Elizabeth Santschi, «Quelques aspects du statut des non-libres en Crète au XIVe siècle», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), σσ. 104-136.
- Elizabeth Santschi, *Régestes des arrêts civilis et des mémoriaux (1363-1399) des archives du Duc de Crète*, Venice 1976.

- R. Schoell – G. Kroll (εκδ.), *Corpus Iuris Civilis*, τ. III, Berolini 1895. (N)
- B. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16^{ου} αιώνα», *Αμάλθεια* ΛΕ', τχ. 138-139 (Ιανουάριος – Ιούνιος 2004), σσ. 49-72.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση του Zuane Mocenigo (1589)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. I, Ηράκλειο 1940.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση του Francesco Morosini (1629)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. II, Ηράκλειο 1950.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση του Filippo Pasqualigo (1594)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. III, Ηράκλειο 1953.
- Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), τχ. II, σσ. 379-478.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση του Benedetto Moro (1602)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. IV, Ηράκλειο 1958.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση του Francesco Basilicata (1630)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. V, Ηράκλειο 1969.
- Σ. Σπανάκης, «Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή της Κρήτης Iseppo Civran του 1639», *Κρητικά Χρονικά* 21 (1969), σσ. 365-458.
- Σ. Σπανάκης, «Έκθεση των Antonio Priuli και Antonio Barbaro (1667)», *Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας*, τ. VI, Ηράκλειο 1976.
- A. Stahl (εκδ.), *The Documents of Angelo de Cartura and Donato Fontanella: Venetian Notaries in Fourteenth – Century Crete*, Dumbarton Oaks 2000.
- Maria – Francesca Tiepolo, «Note sul riordino degli archivi del duca di Candia e dei notai di Candia nell' Archivio di Stato di Venezia», *Θησαυρίσματα* 10 (1973), σσ. 88-100.
- Maria Francesca Tiepolo (επιμ.), «Archivio di Stato di Venezia», *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani* 4 (1994), σσ. 1069-1070.
- V. Tiftixoglu – S. Troianos (εκδ.), «Unbekante Kaiserurkunden und Basilikentestimonien aus dem Sinaiticus 1117», *Fontes Minores* IX (1993), σσ. 137-139. (B [εκδ. Tift.-Tr.]
- F. Thiriet (εκδ.), *Duca di Candia. Ducali e lettere ricevute (1358-1360/ 1401-1405)*, Venezia 1978.
- Z. Τσιρπανλής, *Κατάστιχα εκκλησιών και μοναστηριών του κοινού (1248-1548), Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και εκκλησίας στη Βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα 1985.
- N. Τωμαδάκης, *Ο Ιωσήφ Βρυέννιος και η Κρήτη κατά το 1400*, Αθήνα 1947.
- N. Τωμαδάκης, «Μελετήματα περί Ιωσήφ Βρυεννίου. Α' Το ζήτημα των συνεισάκτων εν Κρήτη και Κύπρω (περί το 1400)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 29 (1959), σσ. 1-12.
- N. Τωμαδάκης, «Πρωτοπαπάδες Κρήτης (1210-1669). Κρήτης (Χάνδα-

- κος), Ρεθύμνης, Χανίων (Κυδωνίας)», *Κρητολογία* 4 (1977), σσ. 39-48.
- A. Vincent, «Ο ποιητής του “Φορτουνάτου”. Ανέκδοτα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο», *Θησαυρίσματα* 4 (1967), σσ. 53-84.
- A. Vincent, «Νέα έγγραφα για τον Μάρκο Αντώνιο Φώσκολο. Η διαθήκη του και άλλα έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), σσ. 119-176.
- A. Vincent (εκδ.), *Μ.Α. Φόσκολου, Φορτουνάτος, κρητική έκδοση*, Ηράκλειο 1980.
1. Χατζάκης, «Οι ποινικές ρήτρες στα κρητικά συμβόλαια της βενετοκρατίας», *Ραδάμανθυς* 1 (Άνοιξη 2003), σσ. 11-22.